

दीपकम्

सप्तमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

0772

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

प्रथम संस्करण
अप्रैल 2025 चैत्र 1947

PD 1000T BS

© राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण
परिषद्, 2025

₹ 65.00

एन.सी.ई.आर.टी. वॉटरमार्क 80 जी.एस.एम. पेपर पर
मुद्रित।

सचिव, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण
परिषद्, श्री अरविंद मार्ग, नई दिल्ली 110 016 द्वारा
प्रकाशन प्रभाग में प्रकाशित तथा पुष्पक प्रेस प्राइवेट
लिमिटेड, 203 & 204, डी.एस.आई.डी.सी. कॉम्प्लेक्स,
ओखला, इंडस्ट्रियल एरिया, फेज-1, नई दिल्ली-
110020 द्वारा मुद्रित।

सर्वाधिकार सुरक्षित

- प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना इस प्रकाशन के किसी भी भाग को छापना तथा इलैक्ट्रॉनिकी, मरीनी, फोटो प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग अथवा किसी अन्य विधि से पुनः प्रयोग पद्धति द्वारा उसका संग्रहण अथवा प्रचारण वर्जित है।
- इस पुस्तक की बिक्री इस शर्त के साथ की गई है कि प्रकाशन की पूर्व अनुमति के बिना यह पुस्तक अपने मूल आवरण अथवा जिल्द के अलावा किसी अन्य प्रकार से व्यापार द्वारा उधारी पर, पुर्विक्रय या किराए पर न दी जाएगी, न बेची जाएगी।
- इस प्रकाशन का सही मूल्य इस पृष्ठ पर मुद्रित है रबड़ की मुहर अथवा चिपकाई गई पर्ची (स्टिकर) या किसी अन्य विधि द्वारा अंकित कोइ भी संशोधित मूल्य गलत है तथा मान्य नहीं होगा।

रा.जी.अ.प्र.प. के प्रकाशन प्रभाग के कार्यालय

एन.सी.ई.आर.टी. कैप्स

श्री अरविंद मार्ग

नई दिल्ली 110 016

फोन : 011-26562708

108, 100 फीट रोड

हेली एक्सटेंशन, होस्टेकेरे

बनाशंकरी III इस्टेज

बैंगलुरु 560 085

फोन : 080-26725740

नवजीवन ट्रस्ट भवन

डाकघर नवजीवन

अहमदाबाद 380 014

फोन : 079-27541446

सी.डब्ल्यू.सी. कैप्स

निकट : धनकल बस स्टॉप पनिहाटी

कोलकाता 700 114

फोन : 033-25530454

सी.डब्ल्यू.सी. कॉम्प्लेक्स

मालीगाँव

गुवाहाटी 781 021

फोन : 0361-2676869

प्रकाशन सहयोग

अध्यक्ष, प्रकाशन प्रभाग	:	एम.वी. श्रीनिवासन
मुख्य संपादक	:	विज्ञान सुतार
मुख्य उत्पादन अधिकारी (प्रभारी)	:	जहान लाल
मुख्य व्यापार प्रबंधक	:	अमिताभ कुमार
संपादन सहायक	:	अंजू शर्मा
उत्पादन अधिकारी	:	सुनील शर्मा

आवरण एवं चित्रांकन

अचिन जैन

ग्रीन ट्री डिजाइनिंग स्टूडियो प्रा. लि.

पुरोवाक्

राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० राष्ट्रस्य कृते एकस्याः एवंविधशिक्षाप्रणाल्याः परिकल्पनां करोति या भारतीयमूल्यानां सभ्यतायाः उपलब्धीनां च उपरि आधारिता अस्ति। सर्वेषु क्षेत्रेषु मानवप्रयासाः ज्ञानानि च अस्यां नीतौ अन्तर्निहितानि सन्ति। एवं च एषा छात्रान् एकविंशतेः (२१) शताब्द्याः सम्भावनानां प्रत्याह्वानानां च कृते सन्नद्धान् करोति। राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा (एन्.सी.एफ्.एस्.ई.) २०२३ अस्याः महत्वाकाङ्क्षिदृष्टेः आधारं प्रस्थापयति। एषा रूपरेखा प्रत्येकं स्तरेषु विभिन्नपाठ्यक्रममाध्यमेन शिक्षायाः दिग्दर्शनं करोति।

आधारस्तरे प्राथमिकस्तरे च छात्राणां स्वाभाविकक्षमतानां विकासः कृतः। मानवास्तित्वस्य पञ्चस्तरान् पञ्चकोशान् लक्ष्यीकृत्य अयं विकासः सङ्कलिप्तः। एतदनन्तरं मध्यस्तरे छात्राणां शिक्षणम् अग्रे वर्धयितुं मार्गः प्रशस्तीकृतः। मध्यस्तरः प्राथमिकमाध्यमिकस्तरयोः सेतुबन्धकार्यं करोति। अस्य मध्यस्तरस्य अवधिः भवति वर्षत्रयम्। अस्मिन् स्तरे राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा (एन्.सी.एफ्.एस्.ई.) २०२३ इत्यस्य लक्ष्यं भवति यत् छात्राः आवश्यककौशलैः सह सन्नद्धाः स्युः इति। एतानि कौशलानि तेषां जीवने पुरोगमनाय प्रगतये च साहाय्यम् आचरन्ति। एषा रूपरेखा छात्राणां विश्लेषणात्मक-वर्णनात्मक-क्षमतानां तथा च आख्यानात्मकानां विकासार्थं प्रयासं करोति। किञ्च आगम्यमानानां प्रत्याह्वानानाम् अवसराणां च कृते तान् सज्जान् करोति।

अस्मिन् स्तरे विविधाः पाठ्यक्रमाः प्रदत्ताः येषु नवविषयाः सम्मिलिताः सन्ति। एषु विषयेषु तिस्रः भाषाः सन्ति, यासु अन्यूनं भाषाद्वयं भारतीयमूलं स्यात्। एतदतिरिच्य विज्ञानं गणितं सामाजिकविज्ञानं कलाशिक्षा शारीरिकशिक्षा व्यावसायिकशिक्षा चेति इतरे विषयाः अन्तर्भूताः स्युः। एवंविधः विविधविषयात्मकः पाठ्यक्रमः छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय सहायकः भवेत्।

एतादृश्याः परिवर्तनकाग्निशिक्षणसंस्कृते: कृते केचन आवश्यकनिबन्धाः भवन्ति। तेषु अन्यतमम् अस्ति विविधपाठ्यक्षेत्राणां कृते उपयुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि। एतानि पाठ्यपुस्तकानि पाठ्यविषय-शिक्षणशास्त्रयोः मध्ये सेतुरूपाणि भविष्यन्ति। प्रत्यक्षशिक्षणस्य जिज्ञासापूर्वस्य अनुसन्धानस्य अवसराणां च मध्ये समुचिते भारसाम्यस्थापने एतेषां पाठ्यसामग्रीणां भूमिका भवेत्।

आवश्यकनिर्बन्धेषु अन्यतमम् अस्ति कक्षायाः समुचितं प्रबन्धनं तथैव शिक्षकाणां सुषु प्रस्तुतिः अपि महत्वपूर्णा एतद्वयं एकस्मिन् पाठ्यविषये विभिन्नपाठ्यविषयेषु च उपस्थापितानां तथ्यानां विचाराणां मध्ये सम्बन्धस्थापने अत्यावश्यकम् अस्ति।

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् छात्रेभ्यः उच्चगुणवत्तायुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि प्रदातुं प्रतिबद्धा अस्ति।

अमुम् उद्देश्यं साधयितुं विभिन्नाः पाठ्यक्रमक्षेत्रसमूहाः निर्मिताः सन्ति । एष समूहेषु प्रमुखाः विषयविशेषज्ञाः शिक्षाविदः अनुभवशालिनः शिक्षकाः च अन्तर्भूता सन्ति । एतैः एवंविधानां पाठ्यपुस्तकानां विकासाय उत्कृष्टः प्रयासः कृतः ।

‘दीपकम्’ इति सप्तमकक्षायाः संस्कृतपाठ्यपुस्तकम् एतादृशः एकः साधुप्रयासः अस्ति । एतदीयपाठेषु समाहिताः कथाः, कविताः, श्लोकाः, निबन्धाः, सूक्तयः च आदर्शजीवनाय कोमलमतिच्छात्रेभ्यः मार्गदर्शनं करिष्यन्ति । तथैव अनायासं भाषाकौशलविकासार्थं च साहाय्यं करिष्यन्ति ।

एतेषु लघु-लघुपाठेषु सामाजिक-सांस्कृतिक-भौगोलिक-विविधतया सह राष्ट्रैक्यस्यापि सुचारु निर्दर्शनं विद्यते । छात्राणां स्वजीवनस्य अनुभवस्यापि यत्र तत्र प्रतिबिम्बं परिलक्ष्यते । ‘दीपकम्’ इति पुस्तके भारतीय-ज्ञानपरम्परायाः सांस्कृतिकसमाजस्य च तत्त्वानि समाहितानि सन्ति । एतस्मिन् नैतिकमूल्यबोधः पर्यावरणसचेतना लैडिगिकसमानता च सुचारुरूपेण निहिताः सन्ति । एतत् पाठ्यपुस्तकम् अस्मदीयानां शैक्षिकाणाम् उद्देश्यानां सम्यक् पूर्ति करोति ।

एतस्य प्रथमं लक्ष्यं छात्रेषु स्वाभाविकजिज्ञासायाः प्रोत्साहनम् अस्ति । द्वितीयमुद्देश्यम् अस्ति यत् श्रवण-सम्भाषण-पठन-लेखनानां भाषादक्षतानां विकासः । अनयोः उद्देशयोः सम्पूर्यर्थम् अनेके अभ्यासाः कार्यकलापाः च अस्मिन् सुविचार्य प्रस्तुताः सन्ति । अवतरणिका शब्दार्थाः अभ्यासकार्याणि अवधेयांशाः योग्यताविस्तरः परियोजनाकार्यं च इत्यादिभिः सुसज्जिताः पाठाः छात्रान् सहजतया भाषाधिगमे विषयाधिगमे च प्रवर्ततयिष्यन्ति । पुस्तकान्ते शब्दरूप-धातुरूप-मात्राधिगमैः समवेतं परिशिष्टम् अपि छात्राणां साधु-भाषाप्रयोगे ज्ञानसम्पादने च सहायकं भविष्यति ।

यद्यपि भाषायाः अधिगमार्थम् अधिग्रहणार्थं च पाठ्यपुस्तकम् अत्यन्तम् उपकारकम् अस्ति इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः तथापि अन्यसंसाधनानाम् उपयोगार्थं छात्राः अवश्यमेव प्रेरणीयाः । विद्यालयीय-ग्रन्थालयाः संसाधनानाम् उपलब्धर्थं महत्त्वपूर्णा भूमिकाम् आवहन्ति । एतदतिरिक्तम् अभिभावकानां मातापितृणां शिक्षकाणां च भूमिका महत्त्वपूर्णा भवति । ते छात्रेभ्यः समुचितं मार्गदर्शनं प्रोत्साहनं च कर्तुं नितान्तं सहायकाः भवन्ति ।

एतेन अभिप्रायेण सह पाठ्यपुस्तकस्य विकासे योगदानं कृतवद्भ्यः सर्वेभ्यः विद्वद्भ्यः अहं हार्दीं कृतज्ञतां प्रकटयामि तेषाम् अभिनन्दनं च करोमि । एतत् पुस्तकं सर्वेषां हितभागिनां प्रत्याशाः चरितार्थाः करिष्यति इति आशासे । यौगपद्येन सर्वेभ्यः उपयोगकर्तृभ्यः परामर्शान् प्रतिक्रियाः च सादरम् आमन्त्रये । तेन च आगामि-संवत्सरेषु एतत् पुस्तकम् उन्नततरं भवेत् इति मे मतिः ।

दिनेशप्रसादः सकलानी

निदेशकः

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्

नवदेहली

अग्रैल, २०२५

भूमिका

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेशचैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्वारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

भारतीयभाषापुष्पाणां सौन्दर्यस्य सौरभस्य च आधारो भवति संस्कृततरुः । असौ यावान् स्वस्थो भवति भारतीयभाषाः तावत्यः समृद्धाः भवन्ति । प्रान्तीयभाषाणां मातृभाषाणां च विकासस्य प्रमुखो आधारः संस्कृतभाषा । इयं भारतीयज्ञानविज्ञानपरम्परायाः प्रमुखं स्रोतः । वेदेषु उपनिषत्सु स्मृतिषु पुराणेषु च अस्मत्पूर्वमनीषिभिः संस्कृतभाषयैव तेषामनुभवात्मकं ज्ञानविज्ञानपुञ्जं समाहृतम् । अतः भारतीयज्ञान-सुमसौरभ-लुब्धाः विदेशविद्वदलयः स्वतः समाकृष्टाः आगच्छन् भारतवर्षम् । भारतीयत्वेन इदम् अस्मद् गौरवम् । भारतीयानां विश्वप्रतिष्ठायां कारणीभूता भवति वसुधैवकुटुम्बिनी संस्कृतिः, या वै संस्कृतमाध्यमा अस्ति । अतः भारतीयसंविधानस्य अष्टमानुसूच्यां समादृता संस्कृतभाषा ।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ (२०२०) भारतीयज्ञानपरम्परामादृत्य शिक्षाव्यवस्था परिकल्पिता । अद्यतनाः बालाः भविष्यत्कालिकाः राष्ट्रनायकाः । अमी भारतीयविचारेषु संस्कृतिषु च यथा श्रद्धधानाः भवेयुः तदर्थमाधुनिकी शिक्षा व्यवस्था यतमाना भवेत । विषयमेतं मनसि निधाय शिक्षाशास्त्रीयतत्त्वानि च स्मारं स्मारं स्तरानुकूलं दीपकाख्यं पाठ्यपुस्तकमिदं साधु ग्रथितम् । सप्तमकक्षायै सङ्कलितेऽस्मिन् पुस्तके बालानामभिरुचिसंवर्धकाः विविधवर्णयुताः सचित्रपाठाः, सरलात्कठिनं प्रति, ज्ञातादज्ञातं प्रति, स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति, विशेषात् सामान्यं प्रति इत्यादि-सूत्राणि आदाय क्रियामुखाधिगमः, अभिरुचिसिद्धान्तः, प्रेरणासिद्धान्तः इत्यादीन् सिद्धान्तान् क्रीडा-परियोजनादि-विविधविधीन् च आदाय सरलमानकसंस्कृतेन पाठाः विरचिताः । अस्मिन् राष्ट्रभावभरितं मूल्यपरकं स्वास्थ्यकारकं सामाजिकं सांस्कृतिकम् आध्यात्मिकम् ऐतिहासिकं च तत्त्वचयमादाय मनोरञ्जकाः कथाः, सुभाषितानि, तार्किकविचारसंवलिताः गद्यांशाः नाटकानि च छात्रशिक्षकान्तःक्रियाभिः कक्षावैविधं सम्पादयेयुः । पाठान्ते शब्दार्थपरिचयः भाषिकतत्त्वानि परियोजनाकार्याणि मनोवैज्ञानिकरीत्या सङ्ग्रहितानि । भारतीयज्ञानपरम्पराः आदाय विनिर्मितमिदं पुस्तकं राष्ट्रियशिक्षानीतेः संस्तुतीरनुसरत् छात्रसर्वाङ्गीणविकासमुद्दिशतीति महत्त्वावहं राजते । संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकं पक्षमादाय अस्मिन् पुस्तके सरलमानकसंस्कृतेन विषयावतारः, जिज्ञासोत्पादक-अवतरणिकाधारिताः सचित्रपाठाः, भाषाकौशलाधारितानि अभ्यासकार्याणि च प्रदत्तानि, यानि छात्राणां भाषाधिगमे नितरां सहायकानि

भवेयुः स्वाध्यायं प्रति च प्रेरयेयुः । पाठ्यपुस्तकरचनासिद्धान्तान् अवलम्ब्य विनिर्मितं पाठ्यपुस्तकमिदं
छात्राणां समाजीकरणप्रक्रियायां महत्तरं स्थानमुपकल्पयिष्यतीति भृशं तर्कयामः ।

**पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥**

इत्येवं मालविकाग्निमित्रनाटकस्थं महाकवे: कालिदासस्य वचः स्मारं स्मारम् अस्य पुस्तकस्य
पाठकानां नव-नव-विकासशीलप्रस्तावाः स्वागतार्हाः ॥

समन्वयकः
जतीन्द्रः मोहनः मिश्रः
आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः,
रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

राष्ट्रीय-पाठ्यक्रम-शिक्षणाधिगम·सामग्री-समिति: (एन्.एस्.टी.सी.)

महेशचन्द्रः पन्तः, कुलाधिपतिः, राष्ट्रीय-शैक्षिक-योजना-प्रशासन-संस्थानम् — अध्यक्षः
मञ्जुलः भार्गवः, आचार्यः, प्रिन्स्टन-यूनिवर्सिटी, यू.एस.ए. — सह-अध्यक्षः
सुधा मूर्तिः, प्रतिष्ठिता लेखिका शिक्षाविद् च
बिबेकः देबरायः, अध्यक्षः, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम.)
शेखरः माण्डे, पूर्व-महानिदेशकः, सी.एस्.आई.आर्. तथा आचार्यः, सावित्रीबाई-फुले-पुणे-
विश्वविद्यालयः, पुणे
सुजाता रामदोरई, आचार्या, ब्रिटिश-कोलम्बिया-विश्वविद्यालयः, कनाडा
शङ्करः महादेवन्, संगीत-विशेषज्ञः, मुम्बई
यू. विमलकुमारः, निदेशकः, प्रकाश-पादुकोण-बैडमिण्टन्-अकादमी, बेंगलूरुः
मिशेल् दनिनो, अतिथि-आचार्यः, आई.आई.टी., गान्धीनगरम्
सुरीना राजन्, आई.ए.एस., हरियाणा (सेवानिवृत्ता) तथा पूर्व-महानिदेशिका, एच्.आई.पी.ए.
चमूकृष्णः शास्त्री, अध्यक्षः, भारतीय-भाषा-समितिः, शिक्षा-मन्त्रालयः, भारत-सर्वकारः
संजीवः सान्यालः, सदस्यः, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.- पी.एम.)
एम्.डी. श्रीनिवासः, अध्यक्षः, सेण्टर्-फॉर्-पॉलिसी-स्टडीज्, चेन्ऩई
गजाननः लोण्डे, अध्यक्षः, योजना-कार्यालयः (प्रोग्राम्-ऑफिस्), एन्.एस्.टी.सी.
रेबिनः छेत्री, निदेशकः, एस्.सी.ई.आर्.टी., सिक्किमः
प्रत्यूषकुमारः मण्डलः, आचार्यः, सामाजिक-विज्ञान-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली
दिनेशकुमारः, आचार्यः, विज्ञान-गणित-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली
कीर्तिः कपूरः, आचार्या, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली
रञ्जना अरोड़ा, आचार्या अध्यक्षा च, पाठ्यचर्चा-अध्ययन-विकास-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-
देहली — सदस्य-सचिवा

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वर्यं, भारतस्य जनाः,

भारतं

[सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादि, सम्प्रदायनिरपेक्षं,
लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं]^१

तस्य समस्तान् नागरिकांश्च

सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च – न्यायं,

विचारस्य, अभिव्यक्तेः,

आस्थायाः, धर्मस्य, उपासनायाश्च – स्वतन्त्रतां,

प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च – समतां

प्रापयितुं,

तेषु सर्वेषु च व्यक्तिगौरवस्य

[राष्ट्रस्य एकतायाः, अखण्डतायाश्च] ^२ सुनिश्चायिकां – बन्धुतां
वर्धयितुं;

कृतदृढ़सङ्कल्पाः

अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्

अद्य, ख्रिस्तीये १९४९-तमे वर्षे नवम्बर-मासस्य २६-तमे दिने
(२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ)

एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्,
आत्मार्पितं च कुर्महे।

^१ संविधानस्य (द्विचत्वार्थिंशतमं संशोधनम्) अधिनियमः, १९७६ इत्यस्य २-अनुभागेन “सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यम्” इति एतेभ्यः शब्देभ्यः प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

^२ उपर्युक्तस्य अधिनियमस्य उक्तेन अनुभागेन “राष्ट्रस्य एकतायाः” इति एताभ्यां शब्दाभ्यां प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समिति:

अध्यक्षः, संस्कृत-पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समिति:

चान्दकिरणः सलूजा, न्यासी निदेशकः च, संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानम्, नव-देहली

संस्कृत-पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समिति:

कुमारः बागेवाडिमठः, सहायक-आचार्यः, शिक्षा-विभागः, राष्ट्रिय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

डम्बरुधरः पतिः, सहायक-आचार्यः, शिक्षा-विभागः, जयपुर-परिसरः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, जयपुरम्, राजस्थानम्

दिवाकरः शर्मा, टी.जी.टी. संस्कृतम्, पी.एम्.श्री केन्द्रीयविद्यालयः क्र.-2, ए.एफ.एस्., ग्वालियरम्, मध्यप्रदेशः

देवकीनन्दनः, सहायक-आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

निधिः वेदरत्नः, टी.जी.टी. संस्कृतम्, कोर्-अकादमिक्-इकाई, परीक्षा-शाखा, शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नव-देहली

मदनकुमारः झा, सहायक-आचार्यः, शिक्षा-शास्त्र-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीरणवीर-परिसरः, कोट-भलवालः – जम्मू, जम्मू-कश्मीरः

मनोरमा, सहायक-आचार्या, संस्कृत-विभागः, ज्ञाकिर-हुसैन-दिल्ली-कॉलेज्, नव-देहली

मुकेशकुमारः, सहायक-आचार्यः, सनातन-धर्म-आदर्श-संस्कृत-महाविद्यालयः, ढोहगी, ऊना, हिमाचलप्रदेशः

यासमीन अशरफः, सहायक-आचार्या (भाषा-शिक्षा), शिक्षा-विभागः, क्षेत्रीय-शिक्षा-संस्थानम्, अजमेरः, राजस्थानम्

वन्दना जे., शैक्षणिक-निदेशिका, शारदा-गुरुकुलम्, चेम्मण्टा, त्रिशूरः, केरला

वाचस्पतिनाथः झा ‘मणिः’ , सहायक-आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

वेङ्कटसुब्रह्मण्यः पी., निदेशकः, व्योम-लिंग्वस्टिक्-ल्याब्स्-फाउन्डेशन, बेंगलूरुः, कर्नाटकः

संभाजिः विठ्ठलः पाटीलः, सहायक-आचार्यः, वसन्तराव-नाईक-शासकीय-कला-समाजविज्ञान-संस्था, नागपुरं, महाराष्ट्रम्

सिद्धार्थः ए.भार्गवः, मुख्य-परामर्शकः सदस्यः च, एन.एस.टी.सी. – योजना-कार्यालयः – संस्कृतं भारतीय-ज्ञान-परम्परा च (आई.के.एस्.) सी.ए.जी., तथा निदेशकः, ओं शान्तिधाम – वेद-गुरुकुलम्, बेंगलूरुः, कर्नाटकः

सुशान्तकुमारः रायः, सहायक-आचार्यः, शिक्षाशास्त्र-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
श्रीसदाशिव-परिसरः, पुरी, ओडिशा

सूर्यमणि: भण्डारी, सहायक-आचार्यः, व्याकरण-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथ-
कीर्ति-परिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः

सदस्य-संयोजकः

जतीन्द्रः मोहनः मिश्रः, आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः तथा संयोजकः, पाठ्यचर्चा-क्षेत्र-समूह, संस्कृतं,
रा.शै.अ.प्र.प., नव-देहली

कार्तज्यम्

पाठ्यपुस्तकस्यास्य निर्माणप्रक्रियायां मार्गदर्शने समीक्षायां च बहुमूल्ययोगदानार्थं राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा-पर्यवेक्षणसमितेः सदस्यैः सह अध्यक्षेभ्यः संस्कृतभाषायाः पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितेः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यः अन्येभ्यः अन्तःसम्बन्धिविषयाणां पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितीनाम् अध्यक्षेभ्यः सदस्येभ्यश्च कार्तज्यं प्रकटयति।

प्रो. मीरा-भार्गव-महाशयाः पुस्तकस्य कात्स्न्येन पुनरीक्षणं कृत्वा प्रतिपुष्टिप्रदानेन अस्मान् अनुगृहीतवत्यः। तदर्थं ताभ्यः भूरिशः धन्यवादान् ज्ञापयामः।

पुस्तकस्य निर्माणे येषां कवीनां रचनाकाराणां च कृतयः सङ्कलिताः सन्ति तेभ्यः विद्वद्भ्यः परिषदियं हार्दं कार्तज्यं निवेदयति। अस्मिन् पुस्तके संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानं, नवदेहली <www.samskritpromotion.in>, तथा च <<https://en.rattibha.com/thread/1829313532015583599>> इत्यनयोः कासाज्ज्वन सामग्रीणां चित्राणां च संग्रहः कृतः। तदर्थम् उभयोः कृते कार्तज्यं निवेदयते।

डॉ. विजयपालः शास्त्री (आचार्यः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथ-कीर्ति-परिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः) डॉ. कालीप्रसन्नः शतपथी (दिव्यजीवनसंघः, केन्द्रापडा, ओडिशा), डॉ. विपिनविहारी शतपथी (रेभेन्सा कलिजिएट् विद्यालय, कटकम्, ओडिशा) डॉ. वीरेन्द्रकुमारः पाठकः (शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नव-देहली), इत्येतेषां विदुषाम् अमूल्य-मार्गदर्शनाय सादरं कार्तज्यं निवेदयामः।

योजना-कार्यालय-सदस्यः नवनीतः गणेशः, वरिष्ठशोध-सहायकः श्रीबालमुकुन्दः एवज्ज्व कनिष्ठपरियोजनाध्येतारः डॉ. देवेशः शर्मा, डॉ. अडिकतसिंहः यादवः, डॉ. गोविन्ददासः, निमेशकुमारः सिंहः, प्रज्ञा आर्या, विशालः त्यागी च पुस्तकनिर्माण-प्रक्रियायां यथायोग्यं सहयोगं दत्तवन्तः, अतः ते साधुवादार्हाः सन्ति।

अस्य पुस्तकस्य अन्तिमं रूपं प्रदातुं प्रकाशन-प्रभागं प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामः। पाठ्यपुस्तकस्य संपादने संपादकं (संविदा) अतुलमिश्रां प्रति तथा च प्रकाशन-विभागे डी.टी.पी. प्रकोष्ठस्य प्रभारिणं पवनकुमार-बरियारं प्रति धन्यवादं प्रकटयामः। रा.शै.अ.प्र.प. इत्यस्य प्रकाशन-प्रभागे संविदारूपेण कार्यरतान् डी.टी.पी.-संचालकान् विपनकुमार-शर्माणं, विट्टकुमार-महतो च प्रति धन्यवादान् समर्पयामः।

राष्ट्र-गीतम्

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम् ।
सुजलां सुफलां मलयज-शीतलाम्
शस्य-श्यामलां मातरम्,
वन्दे मातरम् ॥

शुभ्र-ज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्
फुल्ल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर-भाषिणीम्
सुखदां वरदां मातरम्,
वन्दे मातरं, वन्दे मातरम् ॥

स्वत्यपेक्ष जयते

‘वन्दे मातरम्’ इति गीतं बड़िकमचन्द्र-चट्ठोपाध्याय-महोदयेन रचितस्य काव्यस्य
आदिमः अंशः अस्ति, यत् संस्कृत-भाषायां गुम्फितम् अस्ति । इदं गीतं
स्वातन्त्र्य-संग्रामे भारतवासिनां नितरां प्रेरणाप्रदम् आसीत् । २४.०१.१९५० इति
दिनाङ्के भारतस्य राष्ट्रपतिः डॉ. राजेन्द्र-प्रसादः संविधान-सभायाम् एवम्
उद्घोषितवान् – “‘वन्दे मातरम्’ यत् भारतस्य स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य उद्दीपने एकाम्
ऐतिहासिकीं भूमिकां निरूढवत्, तत् राष्ट्र-गानेन ‘जन-गण-मन’ इत्यनेन सह
समानरूपेण सम्मानितं भविष्यति, समानं च महत्त्वं धारयिष्यति ।”

पाठानुक्रमणिका

पुरोवाक्		<i>iii</i>
भूमिका		<i>v</i>
सरस्वतीप्रार्थना		<i>xiv</i>
१. प्रथमः पाठः	वन्दे भारतमातरम्	1
२. द्वितीयः पाठः	बित्यं पिबामः सुभाषितरसम्	15
३. तृतीयः पाठः	मित्राय नमः	29
४. चतुर्थः पाठः	न लभ्यते चेत् आम्लं द्राक्षाफलम्	39
५. पञ्चमः पाठः	सेवा हि परमो धर्मः	47
६. षष्ठः पाठः	क्रीडाम वयं श्लोकान्त्याक्षरीम्	57
७. सप्तमः पाठः	ईशावास्यम् इदं सर्वम्	71
८. अष्टमः पाठः	हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः	85
९. नवमः पाठः	अन्नाद् भवन्ति भूतानि	96
१०. दशमः पाठः	दशमः कः ?	104
११. एकादशः पाठः	द्वीपेषु रम्यः द्वीपोऽण्डमानः	115
१२. द्वादशः पाठः	वीराङ्गना पञ्जाधाया	127
(क) अतिरिक्तम् अध्ययनम्	वर्णमात्रा-परिचयः	137
(ख) परिशिष्टम् १	शब्दरूपाणि	149
(ग) परिशिष्टम् २	घातुरूपाणि	156

सरस्वतीप्रार्थना

या कुन्देन्दुतषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाङ्ग्यापहा ॥ १ ॥

शुक्लां ब्रह्मविचार-सार-परमाम् आद्यां जगद्व्यापिनीम् ।
वीणा-पुस्तक-धारिणीमध्यदां जाङ्ग्यान्धकारापहाम् ॥
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधर्तीं पद्मासने संस्थिताम् ।
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥ २ ॥

सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि ।
विद्यारम्भं करिष्यामि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥ ३ ॥

प्रथमः पाठः

वन्दे भारतम्

अम्ब ! वयं विभिन्नेषु कार्यक्रमेषु,
आकाशवाण्यां, शालायां च ‘वन्दे मातरम्’ इति गीतं
बहुत्र शृणुमः । किन्तु अस्य अर्थं न जानीमः ।
मातः ! अस्य कः अर्थः ?

‘इदं गीतं कः
लिखितवान्’ इत्यपि मम
जिज्ञासा अस्ति ।

वत्सौ ! महान् देशभक्तः बड़किमचन्द्रः च द्वृपाध्यायः
१८८२ तमे वर्षे ‘आनन्दमठः’ इति नामकम् उपन्यासं लिखितवान् ।
‘वन्दे मातरम्’ इति गीतं तस्मिन् एव उपन्यासे वर्तते । ‘वन्दे मातरम्’
इत्यस्य अर्थः अस्ति यत् ‘अहं मातुः वन्दनं करोमि’ इति ।

मातः ! इदं गीतं
कस्यां भाषायाम् अस्ति ?

पुत्रि ! एतत् गीतं संस्कृतं
बाड़गला च इति भाषाद्वये वर्तते ।

मातः !
अस्मिन् गीते वर्ण्यः
विषयः कः अस्ति ?

पुत्र ! अस्मिन्
गीते भारतमातुः स्वरूपस्य रम्यं
वर्णनम् अस्ति ।

भारतमाता

प्राचीनानि तीर्थक्षेत्राणि नगराणि,
पवित्राः नद्यः, श्रेष्ठाः पर्वतमालाः च

लक्ष्मीप:
द्वीपसमूहः

अण्डमान-निकोबारः
द्वीपसमूहः

- १. अयोध्या
- २. मथुरा
- ३. हरिद्वारम्
- ४. काशी
- ५. काञ्ची
- ६. अवन्तिका
- ७. वैशाली
- ८. द्वारिका
- ९. पुरी
- १०. गया
- ११. प्रयागराजः
- १२. पाटलीपुत्रम्
- १३. विजयनगरम्
- १४. इन्द्रप्रस्थम्
- १५. सोमनाथः
- १६. अमृतसरः
- १७. अमरनाथः
- १८. ज्वालामुखी
- १९. वैष्णवदेवी
- २०. केदारनाथः
- २१. नवद्वीपः
- २२. बद्रीनाथः
- २३. तवाङ्गः
- २४. वैद्यनाथः
- २५. त्रिपुरसुन्दरी
- २६. भोमदेवः
- २७. कामाख्या
- २८. श्रीरङ्गम्
- २९. तिरुवन्नामलयः
- ३०. श्रीमद्भुत्तम्
- ३१. सनामहि:
- ३२. त्रिपुरसुन्दरी
- ३३. भोमदेवः
- ३४. भद्राचलम्
- ३५. कन्याकुमारी
- ३६. पाण्डुडगपुरम्
- ३७. शबरीमलयः
- ३८. श्रीरङ्गम्
- ३९. रामेश्वरम्
- ४०. श्रीशैलम्
- ४१. शृङ्गेरी
- ४२. तिरुपतिः
- ४३. रजतपीठपुरम्
- ४४. गोमन्तकम्
- ४५. कूडलसंगमः
- ४६. शृङ्गेरी
- ४७. भीमशङ्करः
- ४८. त्र्यम्बकेश्वरम्
- ४९. घुश्मेश्वरम्
- ५०. ओड़कोश्वरम्

- १०. यमुना
- ११. योतिर्मठः
- १२. ताम्रपर्वतः
- १३. गंगाकी
- १४. गंगाकुमारी
- १५. गंगापुरम्
- १६. गंगापुरम्
- १७. गंगापुरम्
- १८. गंगापुरम्
- १९. गंगापुरम्
- २०. गंगापुरम्
- २१. गंगापुरम्
- २२. गंगापुरम्
- २३. गंगापुरम्
- २४. गंगापुरम्
- २५. गंगापुरम्
- २६. गंगापुरम्
- २७. गंगापुरम्
- २८. गंगापुरम्
- २९. गंगापुरम्
- ३०. गंगापुरम्
- ३१. गंगापुरम्
- ३२. गंगापुरम्
- ३३. गंगापुरम्
- ३४. गंगापुरम्
- ३५. गंगापुरम्
- ३६. गंगापुरम्
- ३७. गंगापुरम्
- ३८. गंगापुरम्
- ३९. गंगापुरम्
- ४०. गंगापुरम्
- ४१. गंगापुरम्
- ४२. गंगापुरम्
- ४३. गंगापुरम्
- ४४. गंगापुरम्
- ४५. गंगापुरम्
- ४६. गंगापुरम्
- ४७. गंगापुरम्
- ४८. गंगापुरम्
- ४९. गंगापुरम्
- ५०. गंगापुरम्

मानचित्रं मापकानुसारं नास्ति।

एषा अस्माकं वत्सला भारतमाता। अहो अस्माकं भारतमातुः माहात्म्यम्! साक्षात् पर्वतराजः हिमालयः मुकुटरूपेण अस्याः मस्तके शोभते। अस्याः चरणौ प्रक्षालयति स्वयं रत्नाकरः समुद्रः। भारतभूमौ महेन्द्रः, मलयः, सह्यः, रैवतकः, विन्ध्यः, अरावलिः इत्यादयः श्रेष्ठाः पर्वताः विराजन्ते। अत्रैव गड्गा, यमुना, सरस्वती, सिन्धुः, ब्रह्मपुत्रः, गण्डकी, महानदी, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी इत्यादयः पवित्राः नद्यः प्रवहन्ति। नद्यः अपि अस्माकं मातरः इव।

अयोध्या, मथुरा, हरिद्वारम्, काशी, काञ्ची, अवन्तिका, वैशाली, द्वारिका, पुरी, गया, प्रयागः, पाटलीपुत्रं, विजयनगरम्, इन्द्रप्रस्थं, सोमनाथः, अमृतसरः इत्यादीनि मङ्गलानि तीर्थक्षेत्राणि नगराणि च भारतभूमौ एव सुशोभन्ते। एतेषां तीर्थक्षेत्राणां धूलिं ललाटे स्थापयितुं विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः असंख्याः जनाः आगच्छन्ति।

भारतमातुः हस्ते विलसति
त्रिवर्णयुतः राष्ट्रध्वजः। अहो अस्य
शोभा! अस्मिन् राष्ट्रध्वजे केशरः,
श्वेतः, हरितः च वर्णाः विराजन्ते।
ध्वजस्य मध्ये सुन्दरं नीलवर्णं चक्रमपि
शोभते। ध्वजे विराजमानाः वर्णाः
चक्रं च विशिष्टं सन्देशं प्रयच्छन्ति।

त्रिवर्णध्वजस्य ऊर्ध्वभागे विराजते
केशरवर्णः। एषः वर्णः त्यागपरम्परायाः
शौर्यपरम्परायाः च सूचकः अस्ति। ये
भारतमातुः आजीवनं सेवां कृतवन्तः,
देशस्य स्वतन्त्रां प्राप्तुं सहर्षं स्वप्राणान्
अर्पितवन्तः च, तेषां वीराणां बलिदानं
सूचयति एषः वर्णः। **‘जयतु सैनिकः’**
इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति ध्वजस्थितः
अयं केशरवर्णः।

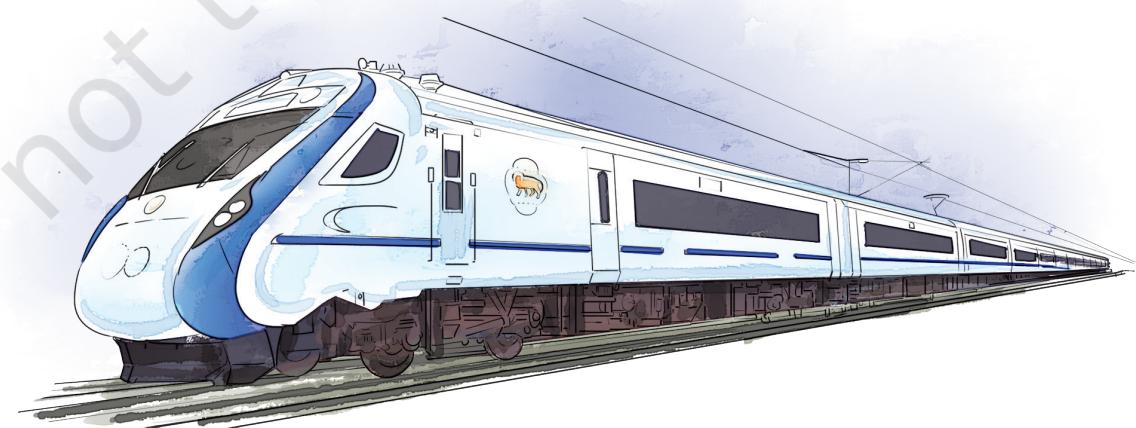

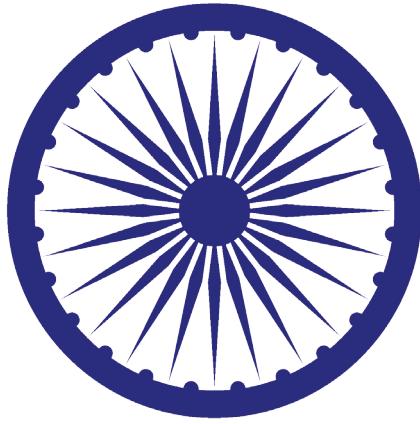
कृषकबान्धवाः अस्माकं भारतभूमि सर्वदा स्व-स्वेदबिन्दुभिः सिञ्चन्ति। एतेषां परिश्रमेण एव भारतभूमिः हरितवर्णमयी समृद्धा सस्यश्यामला च सज्जाता। भारतमातुः समृद्धेः एषा आभा हरितवर्णरूपेण अस्माकं राष्ट्रध्वजे विराजते। ‘जयतु कृषकः’ इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति ध्वजस्थितः एषः हरितवर्णः।

मध्ये स्थितः श्वेतवर्णः शान्तेः सत्यस्य च द्योतकः अस्ति । अणुशास्त्रे, सङ्गणकशास्त्रे, चिकित्साशास्त्रे, अन्तरिक्षशास्त्रे, आयुधशास्त्रे इत्यादिषु विज्ञानस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु भारतीयैः वैज्ञानिकैः महत् यशः प्राप्तम् अस्ति । वैज्ञानिकानां तत् धवलं यशः धवलवर्णरूपेण राष्ट्रध्वजस्य मध्ये विलसति । भारतीयं विज्ञानं शान्तिं प्रगतिं सुरक्षां च परिपोषयति ।
‘जयतु वैज्ञानिकः’ इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति ध्वजमध्यस्थः अयं धवलवर्णः ।

ध्वजे विराजमानस्य घननीलवर्णस्य चक्रस्य नाम
धर्मचक्रम् इति। अस्मिन् चक्रे चतुर्विंशतिः अराः सन्ति।
एतत् चक्रं ‘चलनीयं कर्तव्यपथे वै, न विरम, सततं चल’
इति भावं बोधयति। सूर्यः विरामं विना नित्यं सञ्चरति।
नदी कष्टानि सहमाना अपि ध्येयं प्रति नित्यं प्रवहति। इदं
चक्रं ‘जीवने श्रान्तेः, आलस्यस्य प्रमादस्य च स्थानं न
भवतु’ इति सन्देशं प्रयच्छति।

वयं सर्वेऽपि धन्याः यत् अस्यां पवित्रभूम्यां जन्म प्राप्तवन्तः। वयं पवित्रायाः भारतमातुः
नित्यं वन्दनं कुर्मः अस्याः गौरववर्धनार्थं च प्रयत्नं कुर्मः। आगच्छन्तु मिलित्वा सर्वे गायामः—

वयं बालका भारतभक्ताः

वयं बालिका भारतभक्ताः।

वयं हि सर्वे भारतभक्ताः

पृथ्वीं स्वर्गं जेतुं शक्ताः॥

१. वन्दे भारतम्

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
वन्दे	प्रणामं करोमि	प्रणाम करता/ती हूँ	I greet	
आलिङ्गय	आलिङ्गनं कृत्वा	आलिंगन कर के	Having embraced	
बहुत्र	बहुषु स्थानेषु	अनेक स्थानों पर	In many places	
शृणुमः	श्रवणं कुर्मः	हम सुनते हैं	We listen	
जिज्ञासा	ज्ञातुम् इच्छा	जानने की इच्छा	Curiosity	
उपन्यासम्	बृहत्कथारूपम्	उपन्यास को	Novel	
रम्यम्	सुन्दरम्	रमणीय	Pleasant	
आन्दोलने	क्रान्तौ	आन्दोलन में	In the movement	
वत्सला	स्नेहयुक्ता	स्नेहमयी	Loving	
माहात्म्यम्	महत्वम्	महिमा	Greatness	
मुकुटरूपेण	किरीटरूपेण	मुकुट रूप से	As a crown	
पर्वतराजः	पर्वतानां राजा	पर्वतों का राजा	The King of mountains	
रत्नाकरः	समुद्रः	सागर	Sea/Ocean	
तीर्थक्षेत्राणि	पुण्यक्षेत्राणि	तीर्थस्थल	Holy places	
धूलिम्	क्षितिकणम्	धूल को	Dust	
ललाटे	भाले	माथे पर	On the forehead	
विराजमानः	शोभायमानः	सुशोभित होता हुआ	Shining	
सूचकः	बोधकः	सूचित करने वाला	Indicator	
केशरवणः	केसरवणः	केसरिया रंग	Saffron colour	
प्राप्तुम्	लब्धुम्	पाने के लिए	To get	
वक्तुम्	भाषितुम्	बोलने के लिए	To speak	
कृषक-बान्धवाः	कृषीवल-बान्धवाः	किसान भाई	Our dear farmers	
स्वेदबिन्दुधिः	घर्मस्य जलकणैः	पसीने की बूँद से	By sweat-drops	
सिञ्चन्ति	सिञ्चनं कुर्वन्ति	सिंचते हैं	Sprinkle	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्
सस्यश्यामला	सस्यैः घनश्यामा	उपजों से हरी-भरी	Densely covered with flora	
आभा	कान्तिः	चमक	Lustre	
अणुशास्त्रे	परमाणुशास्त्रे	परमाणु विज्ञान में	In atomic science	
आयुधशास्त्रे	शस्त्रविज्ञाने	शस्त्र विज्ञान में	In science of weapons	
ध्वलम्	शुक्लम्	श्वेत	White	
घननीलवर्णस्य	गाढ़नीलवर्णस्य	गहरे नीले रंग का	Of navy-blue colour	
अरा:	चक्रस्य यष्टिकाः	तीलियाँ	Spokes of a wheel	
कर्तव्यपथे	कर्तव्यस्य मार्गे	कर्तव्य मार्ग पर	On the path of duty	
सहमाना	सहनं कुर्वती	सहती हुई	Bearing	
श्रान्तेः	क्लान्तेः	थकान का	Of tiredness	
प्रमादस्य	अनवधानतायाः	असावधानता का	Of carelessness	
जेतुम्	विजयं प्राप्तुम्	जीतने के लिए	To win	

प्राचीन-भौगोलिक-नामाम् – आधुनिक-नामानि नामान्तराणि च

प्राचीनानि तीर्थेत्राणि नगराणि च

हरिद्वारम् – माया / मायापुरी	काशी – वाराणसी	अवन्तिका – उज्जैनः	इन्द्रप्रस्थम् – देहली / दिल्ली
विजयनगरम् – हम्पे	पाटलीपुत्रम् – पटना	पाण्डुरङ्गपुरम् – पण्डरपुरम्	अजयमेरः – अजमेरः पुष्करं च
घुश्मेश्वरम् – घृष्णेश्वरम्	गोमन्तकम् – गोवा	अर्बुदगिरिः – आबू-पर्वतः / दिलवाडा	पदलिप्तपुरम् – पालीताणा / पुण्डरीक-गिरिः / शत्रुञ्जय-गिरिराजः
रजतपीठपुरम् – उडुपि/ओडुप			

पवित्राः नद्यः

यमुना – कालिन्दी	परुष्णी – रावी	तापी – ताप्ती	गङ्गा – जाह्वी [भागीरथी / अलकनन्दा]
सरयूः – घाघरा	चर्मण्वती – चम्बल्	वेत्रावती – बेतवा	शारदा – काली / महाकाली
शुतुद्रिः – शतद्रुः / सतलुज्	रेवा – नर्मदा	वितस्ता – झेलम्	गण्डकी – नारायणी / सदानीरा
शोणा – सोन्	गोदा – गोदावरी	कौशिकी – कोसी	चन्द्रभागा – असिक्नी / चिनाब्

श्रेष्ठाः पर्वतमालाः

महेन्द्रगिरिः – पूर्वी-घाटः पर्वतमाला	अरावलिः – अरावली पर्वतमाला
रैवतकः – गिरिनारः पर्वतमाला	विन्ध्याचलः – विन्ध्यः पर्वतमाला
सह्याद्रिः – पश्चिमी-घाटः पर्वतमाला (उपरि-भागः)	मलयाचलः – पश्चिमी-घाटः पर्वतमाला (अधः-भागः)

व्यम् अभ्यासं कुर्मः

१. अथः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तरं लिखन्तु—

- (क) पर्वतराजः कः ?
(ख) समुद्रः कस्याः चरणौ प्रक्षालयति ?
(ग) त्रिवर्णयुतः ध्वजः कुत्र विलसति ?
(घ) ध्वजस्थितः केशरवर्णः अस्मान् किं वक्तुं प्रेरयति ?
(ङ) कृषकबान्धवाः भारतभूमि कैः सिञ्चन्ति ?
(च) केषां धवलं यशः राष्ट्रध्वजस्य मध्ये विलसति ?
(छ) सूर्यः कं विना नित्यं सञ्चरति ?

२. अथः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—

- (क) पवित्राः नद्यः काः?
(ख) विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः जनाः किमर्थम् आगच्छन्ति ?
(ग) धर्मचक्रं कं भावं बोधयति ?
(घ) कृषकबान्धवानां परिश्रमेण भारतभूमिः कथं सञ्जाता ?
(ङ) विज्ञानस्य केषु क्षेत्रेषु भारतीयैः यशः प्राप्तम् ?
(च) अन्ते सर्वे किं गीतं गायन्ति ?

३. रेखांकितानि पदानि आश्रित्य उदाहरणानुसारं प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु—

यथा—अस्माकं वत्सला भारतमाता ।	— केषां वत्सला भारतमाता ?
(क) समुद्रः <u>भारतमातुः</u> चरणौ प्रक्षालयति ।	—
(ख) जनाः तीर्थक्षेत्राणां धूलिं <u>ललाटे</u> स्थापयन्ति ।	—
(ग) <u>वीरा</u> : भारतमातुः सर्वदा सेवां कृतवन्तः ।	—
(घ) ‘जयतु कृषकः’ इति वक्तुम् <u>अस्मान्</u> प्रेरयति ।	—
(ङ) <u>नदी</u> कष्टानि सहमाना प्रवहति ।	—
(च) वयं गौरववर्धनार्थं प्रयत्नं कुर्मः ।	—

४. अथः प्रदत्तानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानेषु रूपाणि लिखन्तु—

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
(क) चरणम् चरणौ	(द्वितीया विभक्तिः)
(ख) नदी	नद्यः	(प्रथमा विभक्तिः)
(ग) ललाटे	(सप्तमी विभक्तिः)
(घ) देशाय	(चतुर्थी विभक्तिः)
(ङ) चक्रम्	चक्राणि	(प्रथमा विभक्तिः)
(च)	वैज्ञानिकैः	(तृतीया विभक्तिः)
(छ) अहम्	(प्रथमा विभक्तिः)
(ज) विज्ञानस्य	(षष्ठी विभक्तिः)

५. अथः प्रदत्तानि वाक्यानि पठित्वा मातृभाषायां/प्रान्तीयभाषायाम्/आङ्ग्लभाषायां वा अनुवादं कुर्वन्तु—

(क) भारतभूमौ पवित्राः नद्यः प्रवहन्ति ।	—
(ख) भारतस्य मस्तके हिमालयः मुकुटरूपेण शोभते ।	—

- (ग) भारतभूमौ श्रेष्ठाः पर्वताः विराजन्ते । —
- (घ) राष्ट्रध्वजे केशरः, श्वेतः, हरितः च वर्णाः सन्ति । —
- (ङ) वयं भारते जन्म प्राप्तवन्तः । —

६. अथः प्रदत्तानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं विभक्तिं वचनं च लिखन्तु—

शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क) भारतमाता	प्रथमाविभक्तिः	एकवचनम्
(ख) नद्यः		
(ग) ललाटे		
(घ) तीर्थक्षेत्राणाम्		
(ङ) देशस्य		
(च) बलिदानम्		
(छ) कृषीवलबान्धवाः		
(ज) अस्मान्		
(झ) क्षेत्रेषु		

७. पाठे प्रयुक्तानि क्रियापदानि रिक्तस्थानेषु लिखन्तु—

शृणुमः

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

८. अथः प्रदत्तानां क्रियापदानां त्रिषु पुरुषेषु त्रिषु वचनेषु च लट्-लकारस्य रूपाणि
लिखन्तु—

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवति
मध्यमपुरुषः
उत्तमपुरुषः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्ति
मध्यमपुरुषः
उत्तमपुरुषः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः
मध्यमपुरुषः
उत्तमपुरुषः	इच्छामः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आगच्छन्ति
मध्यमपुरुषः
उत्तमपुरुषः

योग्यताविस्तरः

१. भारतस्य राष्ट्रगानस्य ‘वन्दे मातरम्’ इत्यस्य पूर्ण मूलस्वरूपं मिलित्वा गायामः ।

वन्दे मातरम् (मूलगीतम्)

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम् ।
सुजलां सुफलां मलयज-शीतलाम्
शस्य-श्यामलां मातरम् ॥ वन्दे... ॥

शुभ्र-ज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्
फुल्ल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर-भाषिणीम्
सुखदां वरदां मातरम् ॥१॥ वन्दे... ॥

कोटि-कोटि-कण्ठ-कलकल-निनाद-कराले
द्विस्पत्कोटि-भुजै-र्धृतखर-करवाले
के बोले मा तुमि अबले
बहुबल-धारिणीं नमामि तारिणीम्
रिपुदल-वारिणीं मातरम् ॥२॥ वन्दे... ॥

तुमि विद्या, तुमि धर्म, तुमि हृदि तुमि मर्म
त्वं हि प्राणाः शरीरे
बाहु ते तुमि मा शक्ति,
हृदये तुमि मा भक्ति,
तोमारई प्रतिमा गडि मन्दिरे-मन्दिरे ॥३॥ वन्दे... ॥

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरण-धारिणी
कमला कमलदल-विहारिणी
वाणी विद्यादायिनी, नमामि त्वाम्
नमामि कमलाम् अमलाम् अतुलाम्
सुजलां सुफलां मातरम् ॥४॥ वन्दे... ॥

श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषिताम्
धरणीं भरणीं मातरम् ॥

२. ब्रिटिशजनानां शासनकाले प्रमुखकार्यक्रमेषु तेषां राष्ट्रगीतं ‘गॉड सेव द क्वीन’ इति सर्वे अनिवार्यरूपेण गायन्ति स्म। तद् ज्ञात्वा बड़किमचन्द्रवर्यः तस्य गीतस्य विकल्परूपेण भारतमातुः गौरवसूचकं ‘वन्दे मातरम्’ इति गीतं रचितवान्। एतद् गीतं १८८२ तमे वर्षे प्रकाशिते ‘आनन्दमठ’ इति ग्रन्थे वर्तते। तस्य प्रकाशनात् पूर्वमेव भारतीयाः ‘वन्दे मातरं’ गीतं सर्वत्र गातुम् आरब्धवन्तः। ‘वन्दे मातरम्’ इति गीतेन सह एतस्य इतिहासः अपि अवश्यं सर्वैः पठनीयः।

परियोजनाकार्यम्

१. जयतु सैनिकः, जयतु कृषकः, जयतु वैज्ञानिकः इति उद्घोषान् बृहत्फलके विलिख्य विद्यालयस्य कक्षायाः च भित्तिषु स्थापयन्तु। एतेषां मातृभाषया अनुवादं च कुर्वन्तु।
२. स्वप्रदेशे विद्यमानानां नदीनां पर्वतानां तीर्थक्षेत्राणां च नामानि लिखन्तु।
३. विरामदिनेषु मातापितृभ्यां सह कृषिक्षेत्रं गच्छन्तु। तत्र कृषिकार्य दृष्ट्वा संस्कृतभाषया पञ्चवाक्यैः अस्य वर्णनं कुर्वन्तु अथवा चित्रं रचयन्तु।
४. दशानां (१०) देशभक्तानां नामसहितानि चित्राणि सङ्कलय्य A3 आकारस्य कलापत्रके (A3 size Drawing sheet) संश्लेषयन्तु।

द्वितीयः पाठः

नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्

भोः सुशीले ! अस्य भावार्थः अस्ति
यत् अस्मिन् जगति कोऽपि अयोग्यः नास्ति ।
सर्वे योग्याः सन्ति परन्तु प्रेरकस्य मार्गदर्शकस्य
च अभावः अस्ति ।

मान्यवर ! अहम् अपि
विद्यालयस्य परिसरे एतादृशं श्लोकं
पठितवती ।

वस्त्रेण वपुषा वाचा विद्यया विनयेन च।
वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरो भवति पूजितः ॥१॥

पदच्छेदः – वस्त्रेण वपुषा वाचा विद्यया विनयेन च वकारैः पञ्चभिः युक्तः नरः भवति पूजितः।

अन्वयः – वस्त्रेण वपुषा वाचा विद्यया विनयेन च (इति एतैः) पञ्चभिः वकारैः युक्तः नरः पूजितः भवति।

भावार्थः – यः जनः समुचितानि वस्त्राणि धरति, शरीरेण स्वस्थः अस्ति, सदा सुमधुरं हितकरं च वचनं वदति, सर्वदा अध्ययने संलग्नः भवति, तथा च विनम्रतया च व्यवहरति तादृशः पञ्चभिः वकारैः – वस्त्रं वपुः वाक् विद्या विनयः – इत्येतैः युक्तः मनुष्यः लोके सम्मानं प्राप्नोति।

षड् दोषाः पुरुषेण हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥२॥

पदच्छेदः – षड् दोषाः पुरुषेण इह हातव्याः भूतिम् इच्छता निद्रा तन्द्रा भयम् क्रोधः आलस्यम् दीर्घसूत्रता ।

अन्वयः – इह भूतिम् इच्छता पुरुषेण निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता (च इत्येते) षड् दोषाः हातव्याः ।

भावार्थः – अस्मासु निद्रादयः षड् दोषाः भवन्ति । एते अस्माकम् ऐश्वर्यस्य उन्नतेश्च अवरोधकाः भवन्ति । अतः यदि मानवः स्वजीवने धनिकः, विद्वान् वा भवितुम् इच्छति, ऐश्वर्यं वैभवं च प्राप्तुं वाज्ञति तर्हि सः अतिनिद्रां, तन्द्रां, भीतिं, क्रोधम्, आलस्यं, विलम्बेन कार्यकरणस्य प्रवृत्तिं च – एतान् षड् दोषान् परित्यजेत् ।

अद्विग्नात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञनेन शुध्यति ॥३॥

पदच्छेदः – अद्विः गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति विद्या-तपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति ।

अन्वयः – गात्राणि अद्विः शुध्यन्ति । मनः सत्येन शुध्यति । भूतात्मा विद्यातपोभ्यां शुध्यति । बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति ।

भावार्थः – प्रतिदिनं स्नानेन मानवस्य शरीरं स्वच्छं भवति । सत्येन मनः पवित्रं भवति । सत्यकथनेन मनसि द्रन्द्वः भीतिः च न भवति । नित्यं विद्याभ्यासेन परिश्रमेण च जीवस्य शुद्धिः भवति । ज्ञानेन च बुद्धिः निर्मला भवति । अतः मनुष्यः नित्यं स्नानं, सत्यकथनं, विद्याभ्यासं, परिश्रमं, ज्ञानार्जनं च कुर्यात् ।

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥४॥

पदच्छेदः – उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेः च एव दक्षिणं वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ।

अन्वयः – यत् समुद्रस्य उत्तरं हिमाद्रेः च दक्षिणं तद् एव भारतं नाम वर्षम्, यत्र भारती सन्ततिः (अस्ति) ।

भावार्थः – अस्मिन् सुभाषिते सुभाषितकारः भारतस्य भौगोलिकं स्वरूपं वर्णयति । हिन्दमहासागरस्य उत्तरभागे हिमालयस्य च दक्षिणभागे यः भूभागः अस्ति, तस्य भूभागस्य नाम भारतवर्षम् । अत्रत्याः नागरिकाः भारतीयाः इति प्रसिद्धाः ।

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥५॥

पदच्छेदः – जलबिन्दु-निपातेन क्रमशः पूर्यते घटः सः हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ।

अन्वयः – घटः क्रमशः जलबिन्दु-निपातेन पूर्यते, सः हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च भवति ।

भावार्थः – यथा निरन्तरं जलस्य बिन्दूनां पतनेन रिक्तः अपि घटः पूर्णः भवति तथैव जीवने निरन्तरम् अभ्यासेन सामान्यः अपि मानवः सर्वप्रकारकं ज्ञानं, धर्मं, धनं च लभते ।

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विस्तारिता बुद्धिः ॥६॥

पदच्छेदः – यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलम् इव विस्तारिता बुद्धिः ।

अन्वयः – यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति च तस्य बुद्धिः दिवाकरकिरणैः नलिनीदलम् इव विस्तारिता भवति ।

भावार्थः – अस्माभिः आत्मविकासाय सर्वथा श्रेष्ठजनैः सह सङ्गतिः वासश्च कर्तव्यः । यतो हि यः निरन्तरं पठति (अर्थात् स्वाध्यायं करोति), लिखति, पश्यति, विविधान् प्रश्नान् करोति (स्वस्य संशयं दूरीकरोति), ज्ञानिजनानाम् आश्रये (समीपे) तिष्ठति, तस्य बुद्धिः तथैव वर्धते यथा सूर्यस्य किरणैः कमलं पूर्णतया विकसितं भवति ।

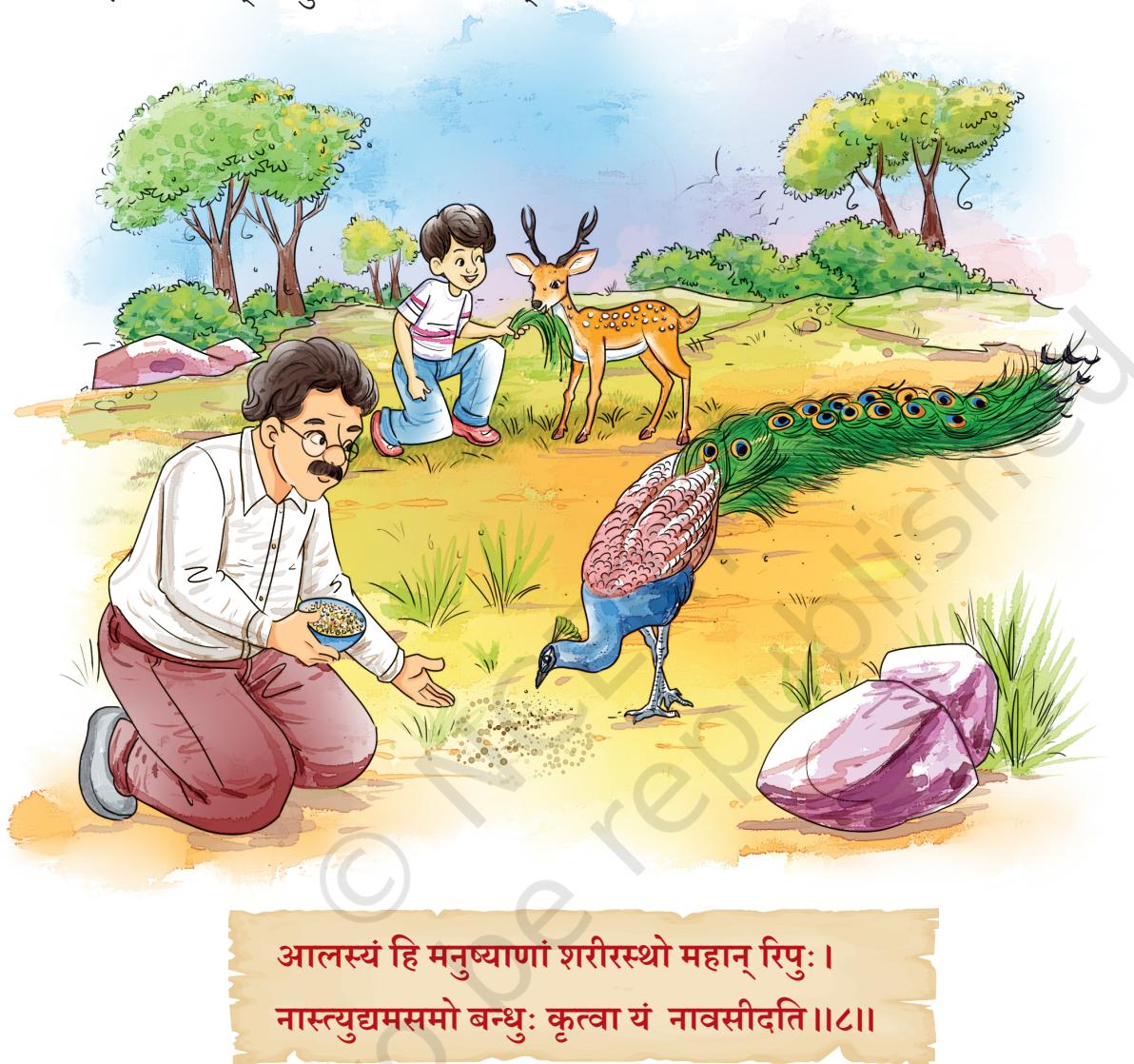
प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।
तस्मात् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥७॥

पदच्छेदः – प्रियवाक्य-प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः तस्मात् तद् एव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ।

अन्वयः – सर्वे जन्तवः प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति, तस्मात् तदेव वक्तव्यं, वचने का दरिद्रता ?

भावार्थः – मधुरभाषणे न सर्वे अपि प्राणिः, अस्माकं सर्वाणि मित्राणि, माता, पिता, भ्राता इत्यादयः प्रसन्नाः भवन्ति। मधुरभाषणे कपि हानिः नास्ति। अतः सर्वदा मधुरभाषणम् एव करणीयम्। मधुरभाषणे कदापि सङ्कोचः न करणीयः।

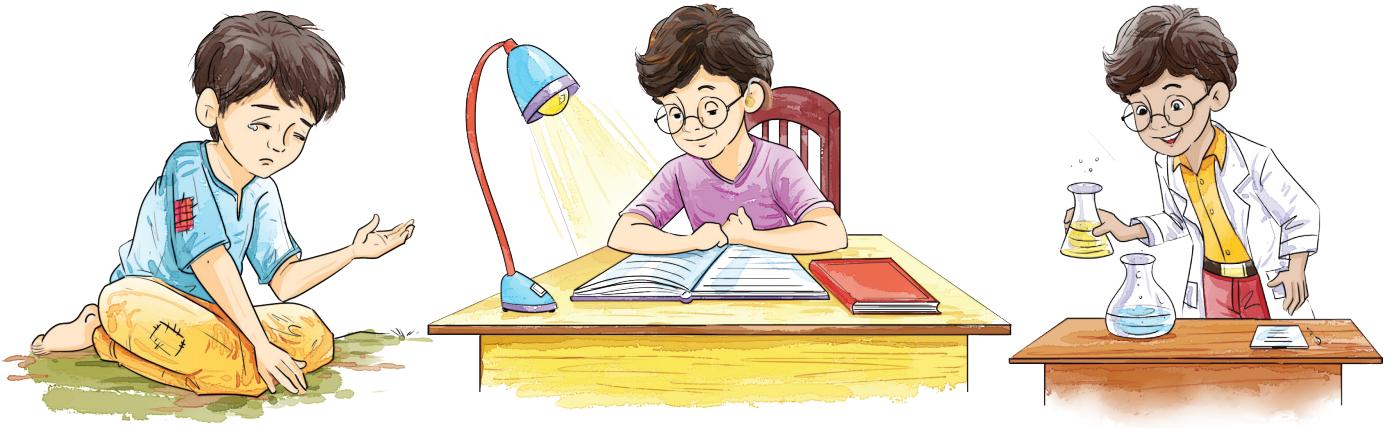

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं न अवसीदति ॥८॥

पदच्छेदः – आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः
न अस्ति उद्यमसमः बन्धुः कृत्वा यं न अवसीदति।

अन्वयः – आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः
(अस्ति)। उद्यमसमः बन्धुः नास्ति, (जनः) यं (उद्यमं) कृत्वा न
अवसीदति।

भावार्थः – आलस्यम् एव मनुष्यस्य शरीरे विद्यमानः महान् शत्रुः अस्ति । तत् एव अस्माकं कार्यस्य सम्पादने अवरोधकं भवति । परिश्रमः एव अस्माकं वास्तविकं मित्रम् अस्ति । यः परिश्रमं करोति सः कदापि दुःखं न प्राप्नोति ।

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
 परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥१॥

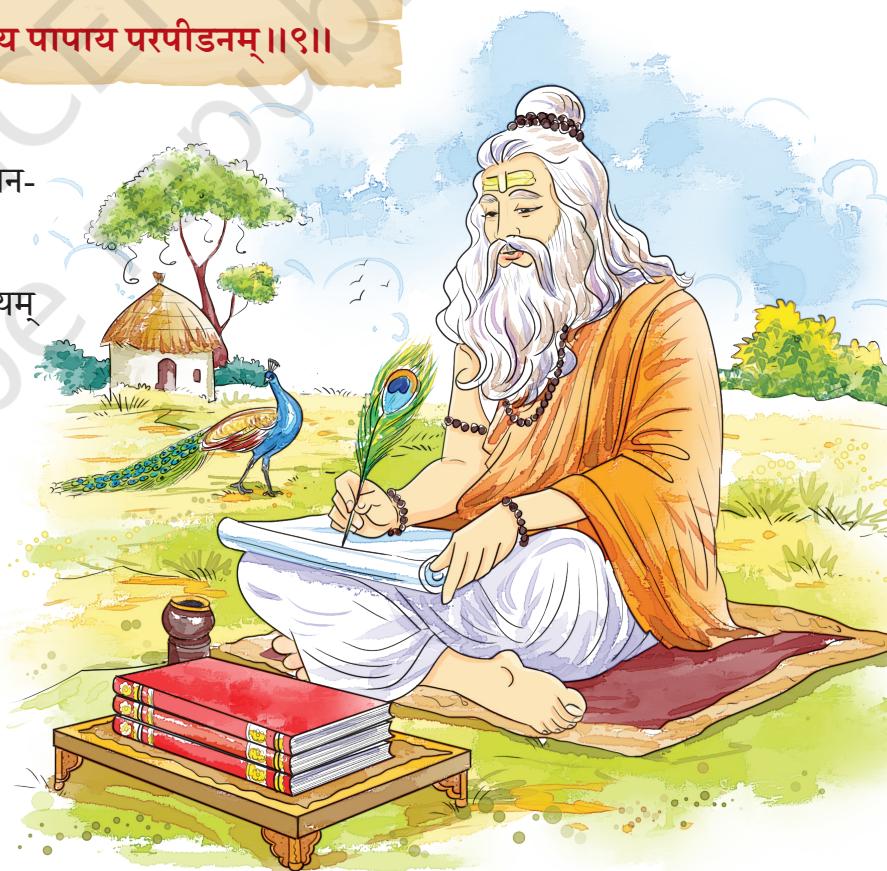
पदच्छेदः – अष्टादश-पुराणेषु व्यासस्य वचन-द्वयं परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।

अन्वयः – अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् (अस्ति), परोपकारः पुण्याय परपीडनं पापाय (च भवति) ।

भावार्थः – महर्षे: वेदव्यासस्य अष्टादश-पुराणानां सारः वचनद्वये अस्ति –

- परेषाम् उपकारेण पुण्यं भवति ।
- परेषां पीडनेन पापं भवति इति ।

अतः अस्माभिः सर्वदा परोपकारः करणीयः ।
अन्येषां पीडनं कदापि न करणीयम् ।

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
उत्थाय	उत्थानं कृत्वा	खड़े होकर	Having got up	
प्रेरकः	प्रेरणादायकः	प्रेरित करने वाला	One who inspires	
नैतिकः	सदाचारयुक्तः	नैतिक	Moral/ethical	
वपुषा	शरीरण	शरीर से	By physique	
सम्मानम्	आदरः	आदर	Respect	
हातव्या:	त्यक्तव्या:	छोड़ना चाहिए	Worth discarding	
भूतिम्	वैभवम्	ऐश्वर्य	Prosperity	
तन्द्रा	अकर्मण्यता	कर्महीनता	Lassitude	
दीर्घसूत्रता	विलम्बकार्यप्रवृत्तिः	कार्य को आगे टालने की प्रवृत्ति	Procrastination	
अवरोधकाः	निवारकाः	रोकनेवाले	Barriers	
वाञ्छति	इच्छति	चाहता/ती है	Wants / Desires	
अद्विः	जलैः	जल से	By water	
भूतात्मा	जीवः	प्राणी	Soul	
द्वन्द्वः	द्वैधीभावः	दुविधा	Dilemma	
वर्षम्	भूमेः विभागः	महाद्वीप का विभाग	A division of continent	
सन्ततिः	अपत्यम्	सन्तान	Progeny	
निपातेन	पतनेन	गिरने से	By falling	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
हेतुः	कारणम्	कारण	Reason	
परिपृच्छति	सादरं पृच्छति	विनय से पूछता/ती है	Humbly enquires	
उपाश्रयति	समीपम् गच्छति	पास जाता/जाती है	Approaches	
सङ्गतिः	संसर्गः	संग	Association	
तुष्यन्ति	सन्तोषम् अनुभवन्ति	संतुष्ट होते हैं	Feeling satisfied	
रिपुः	शत्रुः	वैरी	Enemy	
पुण्यम्	सत्कर्मणां फलम्	सत्कार्यों के फल	Fruits of meritorious deeds	
परपीडनम्	अन्येभ्यः कष्टप्रदानम्	दूसरों को पीड़ा देना	Bothering others	

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु—

- (क) नरः कृतिभिः वकारैः पूजितः भवति ?
- (ख) पुरुषेण कृति दोषाः हातव्याः ?
- (ग) बुद्धिः केन शुद्ध्यति ?
- (घ) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः कः पूर्यते ?
- (ङ) आलस्यं केषां महान् रिपुः अस्ति ?

२. नित्यं पिबामः सुभाषितरसम्

२. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

(क) नरः कथं पूजितो भवति ?

(ख) पुरुषेण के दोषाः हातव्याः ?

(ग) कस्य बुद्धिः विस्तारिता भवति ?

(घ) किं कृत्वा मनुष्यः नावसीदति ?

(ङ) व्यासस्य वचनद्वयं किम् ?

३. उदाहरणानुसारं श्लोकांशान् यथोचितं योजयन्तु—

(क) विद्यया वपुषा वाचा
वस्त्रेण विनयेन च।

(ख) षड् दोषाः पुरुषेणह
हातव्या भूतिमिच्छता।

(ग) अद्विर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति
मनः सत्येन शुद्ध्यति।

(घ) उत्तरं यत् समुद्रस्य
हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।

(ङ) जलबिन्दुनिपातेन
क्रमशः पूर्यते घटः।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधं
आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥

वकारैः पञ्चभिर्युक्तो नरो
भवति पूजितः ॥

वर्ष तद् भारतं नाम भारती
यत्र सन्ततिः ॥

स हेतुः सर्वविद्यानां
धर्मस्य च धनस्य च ॥

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा
बुद्धिज्ञनेन शुद्ध्यति ॥

४. निम्नलिखितानां वाक्यानां समानार्थकान् श्लोकांशान् पाठात् चित्वा लिखन्तु—

- (क) मधुरवाण्या सर्वे प्रसन्नाः भवन्ति ।
 (ख) परिश्रमेण तुल्यः बान्धवः नास्ति ।
 (ग) परोपकारेण मानवस्य पुण्यार्जनं भवति ।
 (घ) हिन्दमहासागरात् हिमालयपर्यन्तं भारतवर्षम् ।

५. अधोलिखितानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं पर्यायपदानि लिखन्तु—

- यथा – वपुः – शरीरम्
 (क) जलम् –
 (ख) लोचनम् –
 (ग) धनम् –
 (घ) बुद्धिः –
 (ङ) रिपुः –

अत्र इदम् अवधेयम्

तृतीयाविभक्तेः शब्दस्तुपाणि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु च

	शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुंलिङ्गशब्दाः	छात्र	छात्रेण	छात्राभ्याम्	छात्रैः
	शिक्षक	शिक्षकेण	शिक्षकाभ्याम्	शिक्षकैः
स्त्रीलिङ्गशब्दाः	विद्या	विद्यया	विद्याभ्याम्	विद्याभिः
	छात्रा	छात्रया	छात्राभ्याम्	छात्राभिः
नपुंसकलिङ्गशब्दाः	सत्य	सत्येन	सत्याभ्याम्	सत्यैः
	ज्ञान	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः
	किम्	केन	काभ्याम्	कैः

६. अथः रिक्तस्थानानि तृतीयाविभक्तेः समुचितरूपैः पूरयन्तु —

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सुधाखण्डेन	सुधाखण्डाभ्याम्	सुधाखण्डैः
वृक्षेण
.....	लताभ्याम्	लताभिः
.....	देशाभ्याम्	देशैः
पुण्येन
.....	विनयैः

७. कोष्ठके पदानि विलिख्य सुभाषितं पूरयन्तु —

८. उपर्युक्तानि सुभाषितानि पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु —

- (क) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो रिपुः ।
- (ख) वचने का दरिद्रता ।
- (ग) यः पठति लिखति पृच्छति ।
- (घ) स हेतुः सर्वविद्यानां धनस्य च ।
- (ङ) बुद्धिज्ञनेन शुद्धयति ।

योग्यताविस्तरः

पर्यायपदानि (अमरकोशः)

- वपुः — गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥
- नराः — मनुष्याः मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः ॥
- भूतिः — विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् (विभूतिः भूतिः ऐश्वर्यम्) ॥
- मनः — चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥
- बुद्धिः — बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेषुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपत्-ज्ञप्तिचेतनाः ॥
- धनम् — द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमथैरविभवा अपि ॥
- पण्डितः — विद्वान्विपश्चिद्वोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥
- दिवाकरः — सूरसूर्यायमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रह्मः प्रभाकरविभाकराः ॥
- जन्तुः — प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ।
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥
- रिपुः — रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥

परियोजनाकार्यम्

१. 'शुध्' इति धातोः लट्-लकारस्य रूपाणि स्फोरकपत्रे लिखित्वा आनयन्तु।
२. सुभाषितेषु आगतानि तृतीयविभक्तिरूपाणि संगृह्य उत्तरपुस्तिकायां लिखन्तु।
तेषां प्रयोगं कृत्वा वाक्यानि अपि लिखन्तु।

कार्यकलापः

'सुभाषितकण्ठपाठविषये' एकां प्रतियोगितां वर्गे, कक्षायां, विद्यालये च आयोजयन्तु।

तृतीयः पाठः

मित्राय नमः

0772CH03

अहो ! योगिते त्वं
प्रातः किं करोषि ?

अहं प्रतिदिनं प्रातः
पित्रा सह उद्यानं गच्छामि ।

उद्याने किं
करोषि भोः ?

अहं तु भ्रमणं करोमि ।
किन्तु बहवः जनाः तत्र व्यायामं
योगासनानि च कुर्वन्ति ।

अहो योगासनानि ! वयम्
अपि ज्ञातुम् इच्छामः ।

तर्हि वयं सर्वे
योगशिक्षिकायाः समीपं
गच्छामः ।

(सर्वे उत्साहेन योगशिक्षिकायाः समीपं गच्छन्ति)

१. ॐ मित्राय नमः ।

२. ॐ रवये नमः ।

३. ॐ सूर्याय नमः ।

४. ॐ भानवे नमः ।

५. ॐ खगाय नमः ।

६. ॐ पूष्णे नमः ।

७. ॐ हिरण्यगर्भाय नमः ।

छात्रा: – नमो नमः आचार्ये !

आचार्या – शुभं भवतु । उपविशन्तु सर्वे ।

छात्रा: – आचार्ये ! किम् अद्य भवान् अस्मान्
योगासनं शिक्षयति ?

आचार्या – निश्चयेन, वदन्तु किम् आसनं शिक्षितुम्
इच्छन्ति ?

योगिता – आचार्ये ! अद्य सूर्यनमस्कारं शिक्षयतु ।

आचार्या – समीचीनम् । सूर्यनमस्कारः द्वादशानाम्
आसनानां समाहारः अस्ति । प्रत्येकस्मात्
सूर्यनमस्कारात् पूर्वम् एकः मन्त्रः भवति ।
तेषु प्रथमः मन्त्रः अस्ति – ‘ॐ मित्राय
नमः’ इति ।

छात्रा: – आम् महोदये ! वयं स्मरामः ।

८. ॐ मरीचये नमः ।

आचार्या – अत्युत्तमम् ! मिलित्वा वदन्तु ।

छात्रा: – ॐ मित्राय नमः । ॐ रवये नमः । ॐ सूर्याय नमः ।
 ॐ भानवे नमः । ॐ खगाय नमः । ॐ पूष्णे नमः ।
 ॐ हिरण्यगर्भाय नमः । ॐ मरीचये नमः । ॐ आदित्याय नमः ।
 ॐ सवित्रे नमः । ॐ अर्काय नमः । ॐ भास्कराय नमः ।
(सर्वान्ते) ॐ सवितृसूर्यनारायणाय नमः ।

आचार्या – अत्युत्तमम् । इदानीम् एकेन श्लोकेन सूर्यनमस्कारस्य बहूनि प्रयोजनानि वदामि ।
भवन्तः शृण्वन्तु अनुवदन्तु च ।

आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
आयुः प्रज्ञा बलं वीर्यं तेजस्तेषां च जायते ॥

एवं योगासनेषु सूर्यनमस्कारः एकः श्रेष्ठः आसनक्रमः अस्ति । सूर्यनमस्कारेण शारीरिकं, मानसिकम्, आध्यात्मिकं च बलं वर्धते । अतः वयं प्रतिदिनं सूर्यनमस्कारं करवाम । ‘स्वस्थं शरीरं स्वस्थं मनः’ च प्राप्नवाम । अस्तु, पुनः अग्रिमकक्षायाम् अन्येषाम् आसनानां विषये ज्ञास्यामः ।

छात्रा: – धन्यवादाः आचार्ये !

१२. ॐ भास्कराय नमः ।
(सर्वान्ते) ॐ सवितृसूर्यनारायणाय नमः ।

१०. ॐ सवित्रे नमः ।

११. ॐ अर्काय नमः ।

९. ॐ आदित्याय नमः ।

वयं शब्दार्थन् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
अनुवदन्तु	पश्चात् उच्चारणं कुर्वन्तु	दोहराएँ	Repeat	
अग्रिम-कक्षायाम्	आगामिनि वर्गे	अगली कक्षा में	In the next class	
प्रज्ञा	मेधा	बुद्धि	Intelligence/Wisdom	
वीर्यम्	पराक्रमः	वीरता	Vigour	
तेजः	दीप्तिः	कान्ति	Brilliance	
आध्यात्मिकम्	अध्यात्म-विषयकम्	आध्यात्मिक	Spiritual	
स्वस्थम्	नीरोगम्	स्वस्थ	Healthy	
मित्रः, खगः, पषा, रविः, भानुः, हिरण्यगर्भः, मरीचिः, सविता, अर्कः, भास्करः	सूर्यः	सूरज	Sun	

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखन्तु—

- (क) शुभं भवतु इति कः वदति ? —
- (ख) योगिता आचार्या ‘किं शिक्षयतु’ इति वदति ? —
- (ग) सूर्यनमस्कारः कतीनाम् आसनानां समाहारः अस्ति ? —
- (घ) केषु सूर्यनमस्कारः श्रेष्ठः ? —
- (ङ) सूर्यनमस्कारेण जनाः कीदृशं शरीरं प्राप्नुवन्ति ? —

२. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

- (क) सर्वे छात्राः आचार्या किं पृच्छन्ति ?
-

- (ख) सूर्यनमस्कारः इत्यनेन कः आशयः ?
-

- (ग) आचार्या कं श्लोकं पाठ्यति ?
-

(घ) सूर्यनमस्कारस्य प्रथमः मन्त्रः कः ?

(ङ) सूर्यनमस्कारेण कीदृशं बलं वर्धते ?

३. पाठात् समुचितं पदं चित्वा अधः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु —

- (क) प्रत्येकस्मात् पूर्वम् एकः मन्त्रः भवति ।
- (ख) वयं प्रतिदिनं करवाम ।
- (ग) स्वस्थं स्वस्थं च प्राप्नवाम ।
- (घ) एकेन सूर्यनमस्कारस्य बहूनि प्रयोजनानि वदामि ।
- (ङ) आदित्यस्य ये कुर्वन्ति दिने दिने ।

अधोलिखितानि शब्दरूपाणि पठन्तु अवगच्छन्तु च ।

लिङ्गम्	शब्दः	चतुर्थी विभक्तिरूपाणि		
		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अकारान्त- पुलिङ्गम्	छात्र	छात्राय	छात्राभ्याम्	छात्रेभ्यः
	नायक	नायकाय	नायकाभ्याम्	नायकेभ्यः
	आदित्य	आदित्याय	आदित्याभ्याम्	आदित्येभ्यः
आकारान्त- स्त्रीलिङ्गम्	आचार्या	आचार्यायै	आचार्याभ्याम्	आचार्याभ्यः
	योगिता	योगितायै	योगिताभ्याम्	योगिताभ्यः
	बालिका	बालिकायै	बालिकाभ्याम्	बालिकाभ्यः
ईकारान्त- स्त्रीलिङ्गम्	शालिनी	शालिन्यै	शालिनीभ्याम्	शालिनीभ्यः
	नदी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
	भगिनी	भगिन्यै	भगिनीभ्याम्	भगिनीभ्यः
अकारान्त- नपुंसकलिङ्गम्	आसन	आसनाय	आसनाभ्याम्	आसनेभ्यः
	भोजन	भोजनाय	भोजनाभ्याम्	भोजनेभ्यः
	फल	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः

अत्र इदम् अवधेयम्

‘नमः’ शब्दस्य योगे चतुर्थी विभक्तिः भवति। यथा – भास्कराय नमः।

४. पाठे विद्यमानानां ‘नमः’ युक्तशब्दानां सङ्ग्रहं कृत्वा लिखन्तु —

यथा – मित्राय नमः।

- (क)
- (ख)
- (ग)
- (घ)
- (ड)
- (च)
- (छ)
- (ज)
- (झ)
- (ञ)
- (ट)

५. उदाहरणानुसारं कोष्ठकात् पदानि स्वीकृत्य वाक्यानि रचयन्तु —

अग्निः, आचार्या, त्रिवर्णध्वजः, जनकः, वृक्षः, देवी,
भगिनी, मातामही, जननी, पृथिवी, नदी

यथा – अग्नये नमः।

- (क)
- (ख)

- (ପ)

(ଘ)

(ଡ)

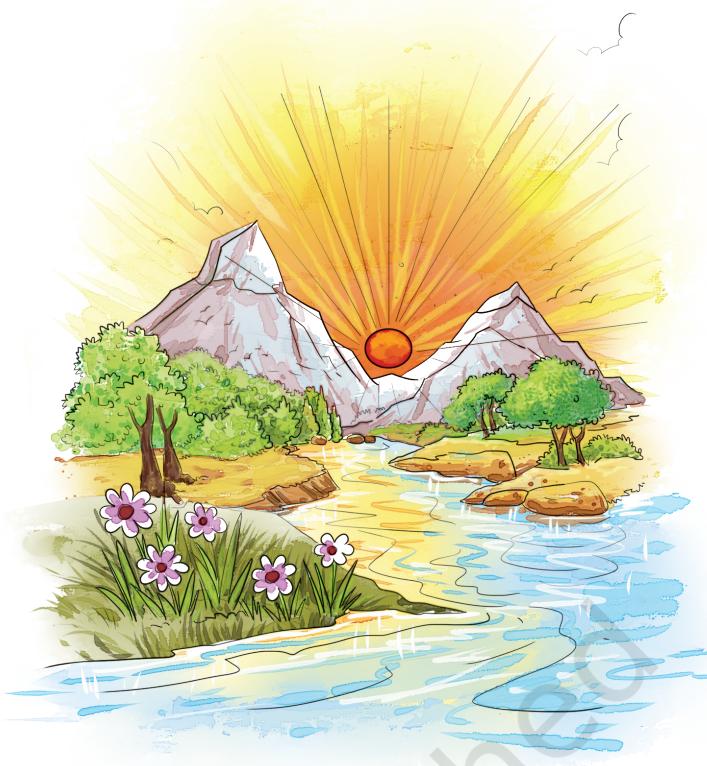
(ଚ)

(ଠ)

(ଜ)

(ଝ)

(ଞ)

अत्र इदम् अवधेयम्

दानार्थे (दा-धातोः तथा च यच्छु-धातोः योगे) चतुर्थी-विभक्तेः प्रयोगः भवति।

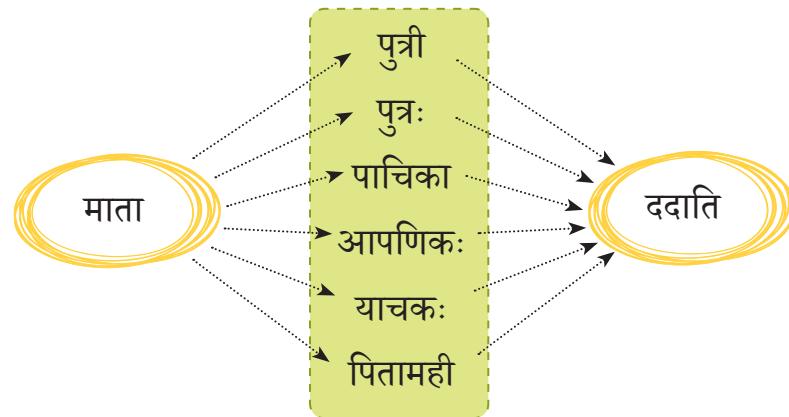
यथा – शिक्षकः छात्राय पुस्तकं ददाति।

शिक्षकः छात्राय पूस्तकं यच्छति ।

६. कोष्ठके विद्यमानानां शब्दानां चतुर्थी-विभक्तेः रूपाणि प्रयुज्य वाक्यानि पुनः लिखन्तु—
यथा—सैनिकः (देश) जीवनं प्रयच्छति । सैनिकः देशाय जीवनं प्रयच्छति ।

(क) माता (याचक) वस्त्रं ददाति ।
(ख) पौत्रः (पितामही) औषधं ददाति ।
(ग) अहं (भगिनी) उपायनं ददामि ।
(घ) पिता (सेविका) वेतनं ददाति ।
(ङ) त्वं (मित्र) पुष्पं ददासि ।
(च) देवः (भक्त) आशीर्वादं ददाति ।
(छ) आरक्षकः (चोर) दण्डं ददाति ।

७. उदाहरणानुसारं माता कस्मै/कस्यै धनं ददाति इति कोष्ठके विद्यमानानि पदानि उपयुज्य
लिखन्तु—

- (क) — माता पुत्रै धनं ददाति।
 (ख) —
 (ग) —
 (घ) —
 (ङ) —
 (च) —

८. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

यथा – गणेश	—	गणेशाय	—	गणेशाभ्याम्	—	गणेशेभ्यः
(क) भक्त	—	भक्ताय	—		—	भक्तेभ्यः
(ख) सेविका	—		—	सेविकाभ्याम्	—	
(ग) अनुजा	—	अनुजायै	—		—	
(घ) गृहिणी	—		—	गृहिणीभ्याम्	—	
(ङ) कुमारी	—	कुमार्यै	—	कुमारीभ्याम्	—	
(च) वन	—	वनाय	—		—	
(छ) मित्र	—		—		—	मित्रेभ्यः

योग्यताविस्तरः

- विश्वयोगदिवसः — जगति सर्वे जनाः जूनमासस्य २१तमं दिनाङ्कं विश्वयोगदिवसरूपेण आचरन्ति।
- योगसूत्रम् — अस्य प्रणेता महर्षिः पतञ्जलिः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे १९६ सूत्राणि सन्ति। शरीरस्य मनसः च स्वास्थ्यसम्बद्धाः विषयाः अत्र विद्यन्ते।
- हठयोगप्रदीपिका — एषः ग्रन्थः ‘स्वात्माराम’-स्वामिना विरचितः। अस्मिन् ग्रन्थे विविधानाम् आसनानां विवरणं लभ्यते। तेषु कानिचन आसनानि अधः प्रदर्शितानि। यथा –

वज्रासनम्

पद्मासनम्

पश्चिमोत्तानासनम्

हलासनम्

ताडासनम्

उच्चैः पठन्तु अवगच्छन्तु च।

दा-धातुः (परस्मैपदम्), लट्-लकारः:

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददाति	दत्तः	ददति
मध्यमपुरुषः	ददासि	दत्थः	दत्थ
उत्तमपुरुषः	ददामि	दद्वः	दद्यः

दा-धातुः (परस्मैपदम्), लोट्-लकारः:

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ददातु	दत्ताम्	ददतु
मध्यमपुरुषः	देहि	दत्तम्	दत्त
उत्तमपुरुषः	ददानि	ददाव	ददाम

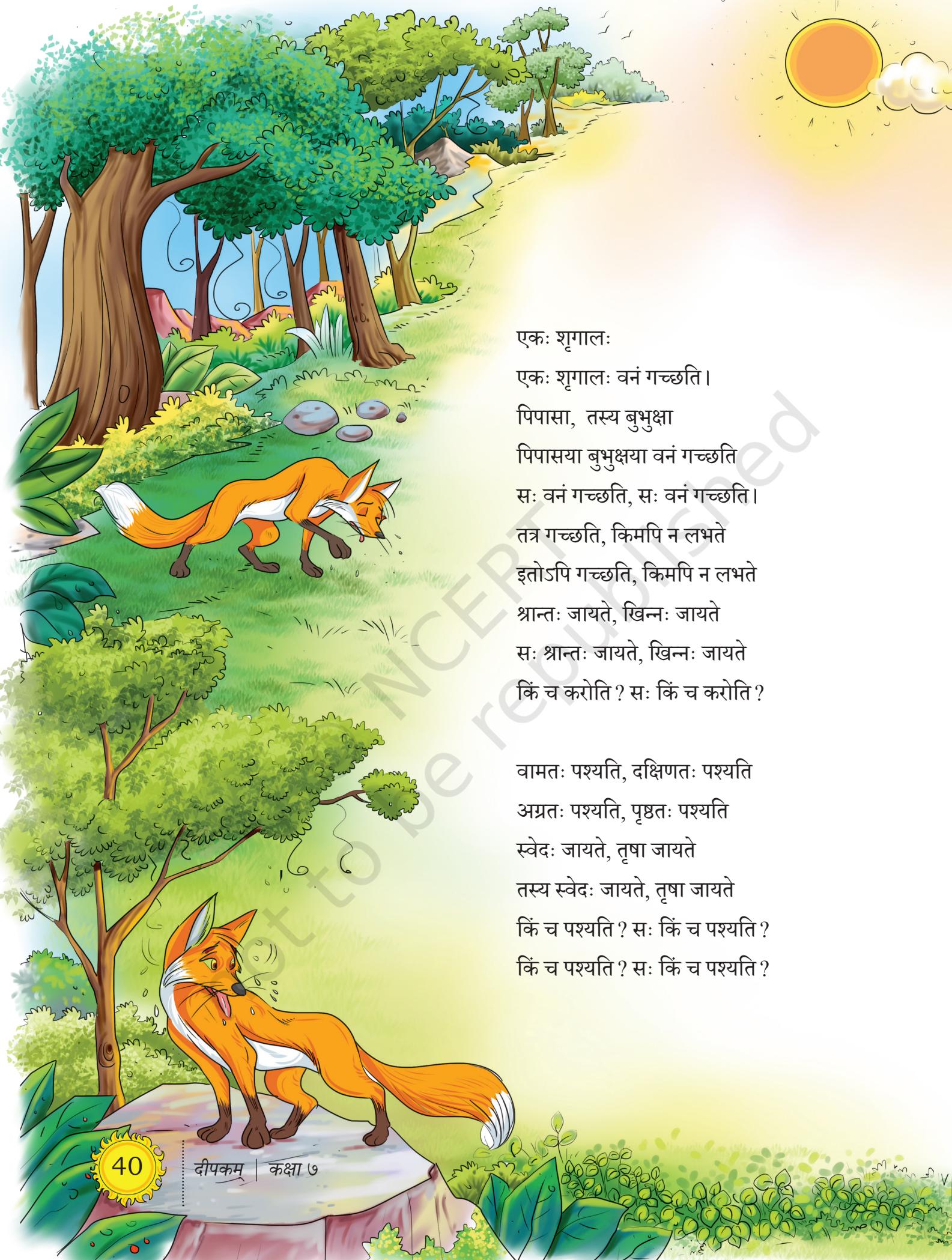
परियोजनाकार्यम्

१. सूर्यनमस्कारस्य द्वादशानाम् आसनानां भित्तिपत्राणि रचयन्तु। मन्त्रान् अपि लिखन्तु।
२. प्रतिदिनं सकुटुम्बं सूर्यनमस्कारस्य अभ्यासं कुर्वन्तु।
३. विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय॥
अस्मिन् श्लोके विद्यमानानि चतुर्थी-विभक्त्यन्तरूपाणि चित्वा लिखन्तु।

चतुर्थः पाठः

न लभ्यते चेत् आम्लं द्राक्षाफलम्

एकः शृगालः

एकः शृगालः वनं गच्छति ।

पिपासा, तस्य बुभुक्षा

पिपासया बुभुक्षया वनं गच्छति

सः वनं गच्छति, सः वनं गच्छति ।

तत्र गच्छति, किमपि न लभते

इतोऽपि गच्छति, किमपि न लभते

श्रान्तः जायते, खिन्नः जायते

सः श्रान्तः जायते, खिन्नः जायते

किं च करोति ? सः किं च करोति ?

वामतः पश्यति, दक्षिणतः पश्यति

अग्रतः पश्यति, पृष्ठतः पश्यति

स्वेदः जायते, तृष्णा जायते

तस्य स्वेदः जायते, तृष्णा जायते

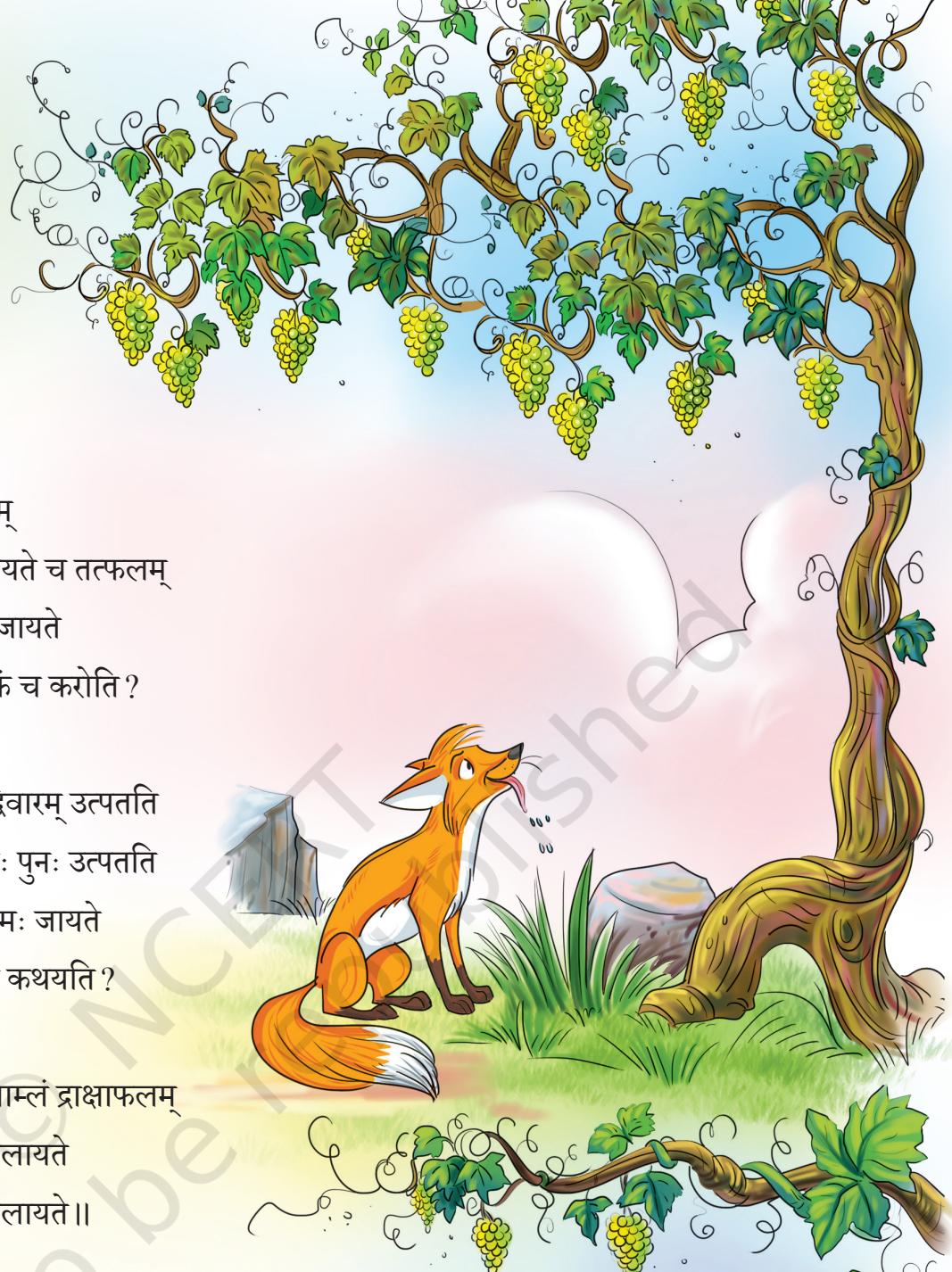
किं च पश्यति ? सः किं च पश्यति ?

किं च पश्यति ? सः किं च पश्यति ?

पश्यति द्राक्षालतां
सः पश्यति द्राक्षाफलम्
उपरि उपरि लतासु दृश्यते च तत्फलम्
अनुक्षणं तन्मुखे रसः जायते
किं च करोति ? सः किं च करोति ?

एकवारम् उत्पतति, द्विवारम् उत्पतति
त्रिवारम् उत्पतति, पुनः पुनः उत्पतति
स्वेदः जायते, तस्य श्रमः जायते
किं कथयति ? सः किं कथयति ?

आम्लं द्राक्षाफलम् आम्लं द्राक्षाफलम्
इत्येवं कथयति, सः पलायते
इत्येवं कथयति, सः पलायते ॥

वयं शब्दार्थन् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
शृगालः	लोमशा	लोमड़ी	Fox	
वनम्	काननम्	अरण्य	Forest	
पिपासा	पातुम् इच्छा	प्यास	Thirst	
बुभुक्षा	भोक्तुम् इच्छा	भूख	Hunger	
किमपि	यत् किञ्चित्	कुछ भी	Anything	
इतोऽपि	अतः परम् अपि	और भी	More than this	
लभते	प्राप्नोति	पाता है	Gets	
श्रान्तः	क्लान्तः	थका हुआ	Tired	
खिन्नः	दुःखितः	खेद से युक्त	Sad	
जायते	भवति	होता है	Becomes	
वामतः	वामभागे	बार्या ओर	Towards left	
दक्षिणतः	दक्षिणभागे	दाहिनी ओर	Towards right	
अग्रतः	अग्रभागे	आगे	In front	
पृष्ठतः	पृष्ठभागे	पीछे	Behind	
स्वेदः	घर्मः	पसीना	Sweat	
तृषा	पिपासा	प्यास	Thirst	
द्राक्षालताम्	द्राक्षाफलस्य वल्लीम्	अंगू की बेल को	Grape-vine climber	
उपरि	ऊर्ध्वभागे	ऊपर	Above	
दृश्यते	अवलोक्यते	देखा जाता है	Seen	
अनुक्षणम्	क्षणाभ्यन्तरे	उसी क्षण	Immediately	
रसः	लालारसः / मुखस्रावः	लार	Saliva	
एकवारम्	सकृत्	एक बार	Once	
द्विवारम्	वारद्वयम् / द्वि:	दो बार	Twice	
उत्पत्ति	कूदते	कूदता है	Jumps	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
पुनः पुनः	भूयो भूयः	बार-बार	Frequently	
कथयति	वदति	कहता है	Tells	
आम्लम्	आम्लरसयुक्तम्	खट्टा	Sour	
द्राक्षाफलम्	मृद्वीकाफलम्	अंगूर	Grapes	
पलायते	अन्यत्र धावति	भाग जाता है	Runs away	

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. एकः शृगालः इति गीतस्य साभिनयं कक्षायां गानं कुर्वन्तु।

२. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तरं लिखन्तु—

(क) कः वनं गच्छति ?

(ख) शृगालः कां पश्यति ?

(ग) शृगालस्य मुखे किं जायते ?

(घ) शृगालः किं पश्यति ?

(ङ) द्राक्षाफलं कुत्र दृश्यते ?

(च) किं शृगालः पुनः पुनः उत्पत्ति ?

(छ) किं शृगालः द्राक्षाफलं प्राप्नोति ?

.....

.....

.....

.....

(आम्/न)

(आम्/न)

३. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—

(क) शृगालः कथं वनं गच्छति ?

.....

(ख) वनं गत्वा शृगालस्य किं जायते ?

.....

(ग) शृगालः द्राक्षाफलं कुत्र पश्यति ?

.....

४. न लभ्यते चेत् आम्लं द्राक्षाफलम्

- (घ) द्राक्षाफलं दृष्ट्वा कस्य मुखे रसः जायते ?
(ङ) अन्ते शङ्गालः किं वदति ?

अत्र इदम् अवधेयम्

- अस्मिन् पाठे जायते, लभते, पलायते इति एतादृशानि क्रियापदानि सन्ति।
 - एतादृशानां क्रियापदानां रूपाणि लट्-लकारे कथं भवन्ति इति पश्यामः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	लभते	लभेते	लभन्ते
मध्यमः पुरुषः	लभसे	लभेथे	लभध्वे
प्रथमः पुरुषः	लभे	लभावहे	लभामहे

४. उपरि प्रदत्तां मञ्जूषां दृष्ट्वा रिक्तस्थानेषु उचितक्रियापदानि लिखन्तु—

- (क) वन्दते

વન્દેથે

વન્દમહે

- (ख) पलायते

.....

- (ग) जायते

.....
.....

५. उदाहरणानुसारम् एकवचनरूपं दृष्ट्वा द्विवचन-बहुवचनरूपाणि लिखन्तु—

धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
कम्प्	कम्पते	कम्पेते	कम्पन्ते
वर्ध्	वर्धते

वर्त्	वर्तसे
प्र + काश्	प्रकाशते
वन्द्	वन्दे
याच्	याचते
लज्ज्	लज्जसे
वीक्ष्	वीक्षते
सेव्	सेवे
वन्द्	वन्दसे
शुभ्	शोभते

६. उदाहरणानुसारं वाक्यद्वयं लिखन्तु—

यथा – शत्रुः (पलाय्)	शत्रुः पलायते	चोराः (पलाय्)	चोराः पलायन्ते
(क) वृक्षः (वर्ध्)		बालाः (वर्ध्)	
(ख) छात्रः (वन्द्)		भक्ताः (वन्द्)	
(ग) वैद्यः (वीक्ष्)		प्रेक्षकाः (वीक्ष्)	
(घ) कर्मचारी (सेव्)		महिलाः (सेव्)	
(ङ) वृक्षः (कम्प्)		रुग्णाः (कम्प्)	

७. उदाहरणं दृष्ट्वा वाक्यानि उचितरूपैः पूरयन्तु—

(क) शुनकं दृष्ट्वा बालकस्य भयं (जाय्)	शुनकं दृष्ट्वा बालकस्य भयं जायते
(ख) मूषकः मार्जरं दृष्ट्वा (पलाय्)	
(ग) रात्रिकाले मार्गदीपाः (प्रकाश्)	
(घ) अहं देवं (वन्द्)	
(ङ) त्वं किमर्थं (लज्ज्)	
(च) वयं देशं (सेव्)	

योग्यताविस्तरः

श्लोकान् उच्चैः पठन्तु, अर्थम् अवगच्छन्तु च ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥१॥

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि ।

अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥२॥

परियोजनाकार्यम्

त्वं जीवने कदाचित् अभीष्टं वस्तु न लभसे । कदाचित् तव लक्ष्यपूर्तिः न भवति । तदा त्वं किं करोषि,
किं च चिन्तयसि इति संस्कृतभाषया / स्वभाषया प्रसङ्गसहितं लिख ।

कार्यकलापः

मुखेन द्राक्षाफलस्य ग्रहणम् – इति क्रीडां कारयामः । उपरि रज्ज्वा फलस्य मधुरस्य वा बन्धनं कृत्वा
तस्याः आकर्षण-शिथिलीकरणैः अध्यापकः क्रीडाङ्गणे क्रीडां कारयति । छात्राः मुखस्य साहाय्येन ग्रहीतुं
प्रयत्नं कुर्वन्ति ।

पञ्चमः पाठः

सेवा हि परमो धर्मः

0772CH05

नागार्जुनः प्रसिद्धः रसायनशास्त्रज्ञः चिकित्सकः च आसीत्। सः अहोरात्रं प्रयोगशालायां कार्यं करोति स्म। एकदा सः महाराजं निवेदितवान् – “महाराज ! मम चिकित्साकार्याय एकः सहायकः आवश्यकः” इति। राजा एतद् अड्गीकृतवान् उक्तवान् च – ‘अस्तु, अहं व्यवस्थां करोमि। श्वः केचन योग्याः युवकाः आगमिष्यन्ति। भवान् परीक्षां कृत्वा तेषु युवकेषु कमपि योग्यं स्वीकरोतु’ इति।

Simplifying Sanskrit

page 154

अन्यस्मिन् दिने द्वौ युवकौ आगतवन्तौ। नागार्जुनः द्वयोः विद्याभ्यासविषये पृष्टवान्। द्वयोः अपि विद्याभ्यासविषयः समानः एव आसीत्। तदा नागार्जुनः तौ एकं विशिष्टं रसायनं निर्माय आगच्छताम् इति सूचितवान्। तदर्थं दिनद्वयस्य अवसरं दत्तवान्। “गमनसमये राजमार्गेण गच्छताम्” इत्यपि सूचितवान्।

दिनद्वयानन्तरं नागार्जुनस्य समीपे प्रथमः युवकः आगतवान्। “औषधनिर्माणे किमपि कष्टं न अभवत् खलु ?” इति नागार्जुनः पृष्टवान्। युवकः स्वनिष्ठां दर्शयितुं स्वगृहस्य समस्याः वर्णितवान् – “पितुः उदरवेदना, मातुः ज्वरः च आसीत्। तथापि अहं तत्सर्वं परित्यज्य औषधं निर्मितवान्” इति उक्त्वा नागार्जुनाय रसायनं दत्तवान्।

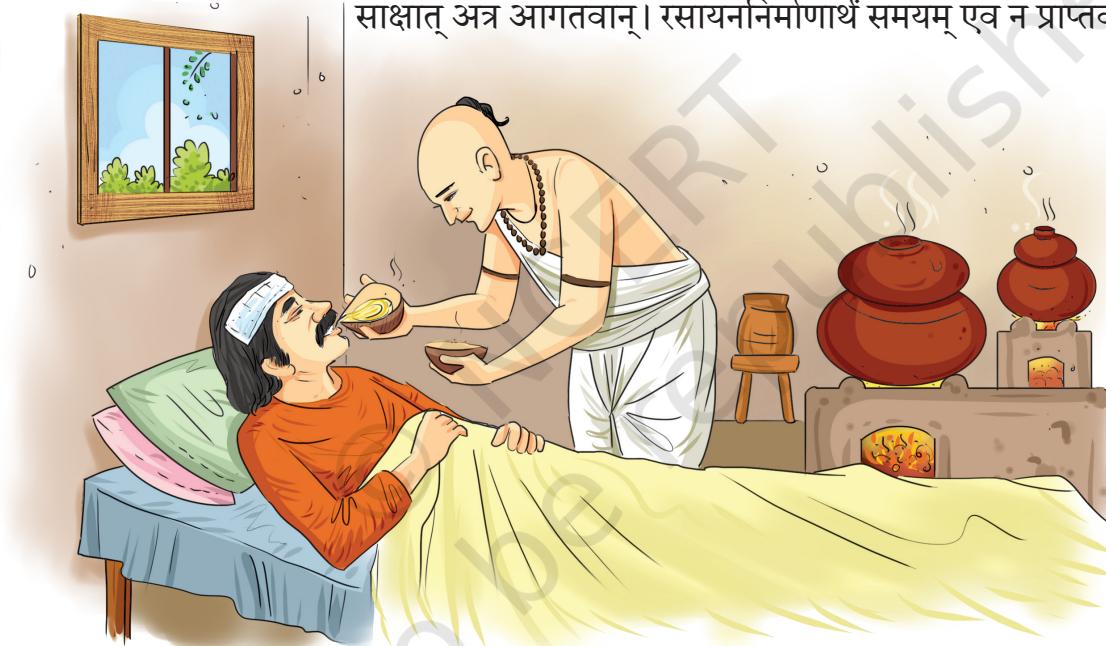

तदभ्यन्तरे द्वितीयः युवकः अपि
आगतवान्। सः खिन्नः आसीत्।
तमपि नागार्जुनः पृष्टवान्। तदा
युवकः उक्तवान् “अहम् औषधं
निर्मातुं न शक्तवान्” इति। “किमर्थं न
शक्तवान्?” इति नागार्जुनः पृच्छति।
युवकः उक्तवान् – “राजमार्गे
अहं कञ्चित् रोगिणं दृष्टवान्।

तस्य परिस्थितिः शोचनीया आसीत्। अहं तं स्वगृहं नीतवान्। दिनद्वयं तस्य
एव सेवायां निरतः आसम्। अद्य प्रातः सः स्वस्थः अभवत्। अहं ततः
साक्षात् अत्र आगतवान्। रसायननिर्माणार्थं समयम् एव न प्राप्तवान्” इति।

तदनन्तरं नागार्जुनः द्वितीयं युवकं सहायकत्वेन स्वीकृतवान्। राजा एतं वृत्तान्तं श्रुत्वा आश्चर्यं प्रकटितवान्।
सः नागार्जुनं पृष्टवान् – “प्रथमः युवकः औषधं कृत्वा आनीतवान्। द्वितीयः तथा न कृतवान्। तथापि भवान्
किमर्थं द्वितीयं चितवान्”?

नागार्जुनः अवदत् – “द्वितीयः अपि औषधनिर्माणे कुशलः अस्ति। किन्तु तेन समयः न प्राप्तः। यतः
सः सेवायां निरतः आसीत्। तं रोगिणम् अहं पूर्वमेव मार्गे दृष्टवान्। अतः ‘राजमार्गेण गन्तव्यम्’ इति अहं
युवकद्वयं सूचितवान्। प्रथमः रोगिणं दृष्ट्वा अपि अग्रे गतवान्। सः यन्त्रवत् कार्यं करोति। तस्मिन् सेवायाः
भावना नास्ति। सेवाभावनां विना चिकित्सकः कथं भवेत्? अतः अहं द्वितीयस्य चयनं कृतवान्” इति।

वयं शब्दार्थन् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
उपाधि॑म्	नामचिह्नम्	उपाधि को	Degree	
पदवी॑म्	पदनाम	पदवी	Designation/ Position	
मानवीया:	मानवे भवितव्या:	मानवों में होने वाले	Humane	
रसायनशास्त्रज्ञः	यः औषधशास्त्रं जानाति	रसायन शास्त्र का विशेषज्ञ	Chemist & Druggist	
चिकित्सकः	भिषक्	वैद्य	Physician	
प्रयोगशालायाम्	अनुसन्धान- परीक्षण-कक्षे	प्रयोगशाला में	In the laboratory	
अड़गीकृतवान्	स्वीकृतवान्	स्वीकार किया	Accepted	
व्यवस्थाम्	प्रबन्धनम्	व्यवस्था को	Arrangement	
अन्यस्मिन् दिने	अपरस्मिन् दिवसे	अगले दिन	On another day	
राजमार्गः	मुख्यमार्गः	राजमार्ग	Highway	
खिन्नः	दुःखितः	दुःखी	Sad	
(अहम्)	समर्थः अभवम्	(मैं) कर सका	(I) could do	
शक्तवान्				
रोगिणम्	अस्वस्थम्	रोगी को	For sick person	
शोचनीया	दयनीया	दुःखदायी	Miserable	
निरतः	लीनः	मग्न	Engrossed	
वृत्तान्तम्	घटनाम्	प्रसङ्ग को	Anecdote	
चितवान्	चयनं कृतवान्	चुना	Selected	
यन्त्रवत्	यन्त्रम् इव	यन्त्र की भाँति	Like a machine	
कषायम्	क्वाथम्	काढ़ा को	Herbal decoction	

अत्र इदम् अवधेयम्

- ‘रसायनम्’ इति शब्दः आयुर्वेदशास्त्रे ‘औषधम्’ इत्यस्मिन् विषये प्रयुज्यते।
- ‘कृतवतु’-प्रत्ययस्य प्रयोगः भूतकालार्थे अपि भवति।

पठ् + कृतवतु = (पुंलिङ्गे) पठितवान् (एकवचनम्) पठितवन्तः (बहुवचनम्)
(स्त्रीलिङ्गे) पठितवती (एकवचनम्) पठितवत्यः (बहुवचनम्)

उदाहरणानि – सः पठितवान्।

छात्रः पठितवान्।

छात्राः पठितवन्तः।

त्वं पठितवान्।

अहं पठितवान्।

सा पठितवती।

राधिका पठितवती।

बालिका: पठितवत्यः।

त्वं पठितवती।

अहं पठितवती।

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तराणि लिखन्तु—

- (क) कः प्रसिद्धः चिकित्सकः आसीत्?
 (ख) अन्यस्मिन् दिवसे कौ आगतौ?
 (ग) कः खिन्नः आसीत्?
 (घ) रुणस्य परिस्थितिः कथम् आसीत्?
 (ङ) नागार्जुनः सहायकरूपेण कं चितवान्?
 (च) कां विना चिकित्सकः न भवति?
 (छ) नागार्जुनः युवकौ केन मार्गेण गन्तुं सूचितवान्?

२. अधोलिखितानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—

- (क) अहोरात्रं नागार्जुनः कुत्र कार्यं करोति स्म ?
 (ख) नागार्जुनः महाराजं किं निवेदितवान्?
 (ग) प्रथमः युवकः कथं कार्यं कृतवान्?

(घ) द्वितीयः युवकः राजमार्गे रोगिणं दृष्ट्वा किं कृतवान्?

(ङ) सेवायाः भावनां विना किं न भवेत्?

३. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां स्त्रीलिङ्गरूपाणि लिखन्तु—

	एकवचनम्	बहुवचनम्
(क) पठितवान्	— पठितवती	— पठितवत्यः
(ख) गतवान्	—	—
(ग) लिखितवान्	—	—
(घ) खादितवान्	—	—
(ङ) क्रीडितवान्	—	—
(च) हसितवान्	—	—
(छ) निवेदितवान्	—	—
(ज) सूचितवान्	—	—

४. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां पुंलिङ्गरूपाणि लिखन्तु।

	एकवचनम्	बहुवचनम्
(क) पठितवती	— पठितवान्	— पठितवन्तः
(ख) कृतवती	—	—
(ग) दृष्टवती	—	—
(घ) दत्तवती	—	—
(ङ) प्रक्षालितवती	—	—
(च) धावितवती	—	—

५. उदाहरणानुसारं वाक्यानि परिवर्तयन्तु—

यथा – पिता कषायं पिबति। — पिता कषायं पीतवान्।

अहं पुस्तकं नयामि। — अहं पुस्तकं नीतवान् / नीतवती।

(क) युवकः आपणं गच्छति। —

(ख) सः रोटिकां खादति ।	—
(ग) महिला वस्त्रं ददाति ।	—
(घ) बालकः द्विचक्रिकातः पतति ।	—
(ङ) पितामही चलच्चित्रं पश्यति ।	—
(च) अहं गृहपाठं लिखामि ।	—
(छ) त्वं कुत्र गच्छसि ?	—
(ज) अश्वाः वने धावन्ति ।	—
(झ) बालिकाः शीघ्रम् आगच्छन्ति ।	—
(ज) वयं समुद्रतरी पयोहिमं खादामः ।	—

अत्र इदम् अवधेयम्

वर्तमानकाल-क्रियापदेन सह 'स्म' इति अव्ययस्य योजनेन भूतकालस्य अर्थः भवति ।

यथा – सः बाल्ये पुस्तकानि पठति ।

सः बाल्ये पुस्तकानि पठति स्म (अपठत्) ।

६. अनुच्छेदे कोष्ठकेषु केचन धातवः दत्ताः सन्ति । उपरि दत्तम् अवधेयांशं पठित्वा 'स्म' इति अव्ययपदम् उपयुज्य अनुच्छेदं पुनः लिखन्तु ।

(शीर्षकं लिखन्तु)

कृषकः प्रतिदिनं कृषिक्षेत्रं	(गच्छ) जलसेचनं	(कृ)
कीटानां निवारणार्थं जैवौषधं	(स्थापय्) सः कृषिकार्यं सम्यक्	
..... (ज्ञा) अतः अन्ये कृषकाः संशयेन	(पृच्छ) सः स्वाभिमानेन	
..... (जीव्) अतः 'अहं कृषकः भूमिपुत्रः' इति साभिमानं	(वद्)
सः क्षेत्रे गोमयं	(योजय्), न तु कृतकान् पदार्थान् । अतः व्रीहेः गुणवत्ता अधिका	
..... (भव्) जनाः जालपुटमाध्यमेन तस्य तण्डुलं	(क्रीण्)
एवं तस्य परिवारस्य सर्वे जनाः कृषिकार्येण ससुखं	(जीव्) सः सर्वान्	
..... (वद्) "कृषकः न दीनः न च दरिद्रः, परं सर्वेषां पोषकः" इति ।			

योग्यताविस्तरः

स्वास्थ्यरक्षणाय नियमः

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
सर्वमेव परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ॥
भोजनान्ते पिबेत् तत्रं वासरान्ते पिबेत्पयः ।
निशान्ते च पिबेत् वारि त्रिभी रोगो न जायते ॥

- भूतकालः गतकालं ज्ञापयति ।
- धातुना सह क्तवतु इति प्रत्ययस्य योजनेन अपि भूतकालार्थकानि पदानि भवन्ति ।
यथा – पठ् + क्तवतु = पठितवान् (पुंलिङ्गम्) पठितवती (स्त्रीलिङ्गम्)
- वर्तमानकालक्रियापदेन सह स्म इति अव्ययपदस्य योजनेन अपि भूतकालार्थः भवति ।
यथा – गच्छति स्म – गतवान् / गतवती
लिखति स्म – लिखितवान् / लिखितवती

धातुः	लट्-लकारः (वर्तमानकाले)	लड्-लकारः (भूतकाले)	क्तवतुप्रत्ययः पुंलिङ्गे	क्तवतुप्रत्ययः स्त्रीलिङ्गे	स्म-प्रयोगः (भूतकाले)
गम्	गच्छति	अगच्छत्	गतवान्	गतवती	गच्छति स्म
लिख्	लिखति	अलिखत्	लिखितवान्	लिखितवती	लिखति स्म
गा	गायति	अगायत्	गीतवान्	गीतवती	गायति स्म
पा	पिबति	अपिबत्	पीतवान्	पीतवती	पिबति स्म
श्रु	शृणोति	अशृणोत्	श्रुतवान्	श्रुतवती	शृणोति स्म
दा	ददाति	अददात्	दत्तवान्	दत्तवती	ददाति स्म
ज्ञा	जानाति	अजानात्	ज्ञातवान्	ज्ञातवती	जानाति स्म
कृ	करोति	अकरोत्	कृतवान्	कृतवती	करोति स्म
दृश्	पश्यति	अपश्यत्	दृष्टवान्	दृष्टवती	पश्यति स्म
स्था	तिष्ठति	अतिष्ठत्	स्थितवान्	स्थितवती	तिष्ठति स्म

परियोजनाकार्यम्

१. परहितार्थं सेवारतानां प्रेरकाणां महात्मनां जीवनसम्बद्धां कथां सङ्गृह्णन्तु।
२. अस्माकं समाजे कुटुम्बे वा सेवाकार्यं कुर्वतः जनद्वयस्य विवरणं लिखन्तु।
३. भवतां परिवेशे विद्यमानानाम् आयुर्वेदीयस्यानां पदार्थानां च नामानि लिखन्तु। तेषां स्वास्थ्यरक्षणलाभान् लिखन्तु।
यथा – बिल्वं पाचनक्रियां वर्धते। लवणं दन्तसमस्याः कासं च नाशयति।
४. अथः कानिचन चित्राणि वाक्यानि च सन्ति। चित्राणि पश्यन्तु, वाक्यानि पठन्तु। इदानीम् उचितं वाक्यं चित्रेण सह योजयन्तु।

वाक्यानि

धेनुर्माता परमशिवा

नित्यं मातापित्रोः सेवा

रोगातुराणाम् उपचारः

गृहकार्येषु भगिन्याः साहाय्यम्

परस्परं कार्यकरणे साहाय्यम्